

Πρεβεζάνικα Χρονικά

Αρ. 49-50 (2013)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, 49-50 (2013)

**ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ
ΧΡΟΝΙΚΑ**
ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΗΣ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ
Περίοδος Β', Έτος 30^ο, Τεύχος 49-50

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΠ. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, Γ. ΡΕΝΤΖΟΣ
ΑΡΧΕΙΑΚΟ ΥΛΙΚΟ • ΜΕΛΕΤΕΣ Π. ΑΡΤΑΒΑΝΗΣ, ΕΥ. ΑΥΔΙΚΟΣ
Δ. ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ, J. CURLIN, ΔΗΜ. ΔΟΝΟΣ, Ν.Δ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ
Α. ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ, Γ.Ι. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ, Κ. ΠΑΣΧΟΥ, Κ. ΠΙΛΑΛΗ
ΣΠ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, Π. ΣΚΕΦΕΡΙΣ, ΣΠ. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, Α. ΣΥΝΕΣΙΟΣ
ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑ Α. ΚΑΡΖΗΣ
ΘΕΩΡΙΑ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ Κ. ΚΟΥΦΑΡΗΣ
ΠΟΙΗΣΗ Κ. ΜΑΝΟΣ, Ρ. ΓΑΛΑΝΗ, Θ. ΚΑΤΩΓΙΑΝΝΗΣ
Β. ΚΟΛΙΟΣ, ΣΤ. ΜΑΦΡΕΔΑΣ
ΔΙΗΓΗΜΑ Α. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Πρέβεζα 2013

Από τον Αραβαντινό στον Βασιλά. Σκέψεις για την ιστοριογραφία της Πρέβεζας

Δημοσθένης Αρ. Δόνος

doi: [10.12681/prch.28653](https://doi.org/10.12681/prch.28653)

Copyright © 1970, Δημοσθένης Αρ. Δόνος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Δόνος Δ. Α. (2013). Από τον Αραβαντινό στον Βασιλά. Σκέψεις για την ιστοριογραφία της Πρέβεζας. *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, (49-50), 383–430. <https://doi.org/10.12681/prch.28653>

Δημοσθένης Α. ΔΟΝΟΣ*

Από τον Αραβαντινό στον Βασιλά

Σκέψεις για την ιστοριογραφία της Πρέβεζας

Η ενσωμάτωση της Πρέβεζας στο Ελληνικό Κράτος, στην εκατονταετηρίδα της οποίας είναι αφιερωμένο το ανά χειράς τεύχος των *Πρεβεζάνικων Χρονικών*, αποτελεί αναμφισβήτητα έναν από τους σημαντικότερους σταθμούς της ιστορικής της πορείας. Ο πόλεμος ως ιστορικός καταλύτης, οι γεωστρατηγικές μετατοπίσεις, οι κοινωνικοοικονομικοί αναπροσανατολισμοί καθώς και οι ανακατατάξεις ή διαφοροποιήσεις της συλλογικής μνήμης και ταυτότητας είναι διαδικασίες που το 1912 επιδαψίλευσε στην πόλη, διαδικασίες καινοφανείς και ταυτόχρονα γνώριμες σε έναν χώρο όπου η εναλλαγή των κεντρικών εξουσιών στις οποίες υπαγόταν ήταν συστατικό στοιχείο της πολύκλαδης ιστορίας του. Η επετειακή συγκυρία προσφέρει, λοιπόν, την κατάλληλη αφορμή για μία επισκόπηση των τρόπων με τους οποίους το παρελθόν της πόλης ιστορήθηκε, καθώς και των σχέσεων εξάρτησης, παραπληρωματικότητας ή και αντιπαράθεσης του τοπικού ιστορικού με την εκάστοτε επίσημη ή ακαδημαϊκή ιστοριογραφία. Για μεθοδολογικούς και πρακτικούς λόγους το χρονικό πλαίσιο των παρατηρήσεών μας θα καλύψει αδρομερώς και επιλεκτικά το διάστημα από το 1856, έτος εκδόσεως του πρώτου τόμου της *Χρονογραφίας* του Παναγιώτη Αραβαντινού, μέχρι τον θάνατο του σημαντικού τοπικού λογίου Ηλία Βασιλά (1982), με μία σύντομη επισκόπηση μετέπειτα εξελίξεων. Φυσικά, εξαντλητική ενασχόληση με την κρίσιμη αυτή θεματική προϋποθέτει ένα ερευνητικό υπόβαθρο κατά πολύ εκτενέστερο του παρόντος άρθρου, στόχος του οποίου είναι να καταδείξει την ανάγκη μίας τέτοιας συζήτησης για τη φύση και τον ρόλο της ιστορίας της πόλης θέτοντας ερωτήματα παρά απαντώντας τα.

* Ο Δημοσθένης Α. Δόνος είναι Αρχαιολόγος, Δρ. Πανεπιστημίου J.W. Goethe της Φραγκφούρτης.

1. Θεωρητικές προϋποθέσεις

Για να αντιληφθούμε πώς διαμορφώνεται και αναδιαμορφώνεται η ιστορική και ταυτοτική φυσιογνωμία μιας πόλης θα ήταν εποικοδομητικό να καταφύγουμε σε μια «αρχαιολογία» με την έννοια που της προσέδωσε ο Michel Foucault,¹ δηλαδή σε μια ανασκαφική έρευνα των εκάστοτε κυρίαρχων σχηματισμών λόγου (*discours*) που καθόρισαν τις αφηγήσεις που συγκροτούν την ιστορία της. Ο ιστορικός, μιμούμενος τον αρχαιολόγο, αποκαλύπτει στρώματα, στα οποία φαινομενικά άσχετα μεταξύ τους αντικείμενα –αποφάνσεις στην περίπτωση της ιστορίας– συσχετίζονται εξαιτίας τής στρωματικής συνύπαρξής τους. Η μελέτη ενός στρώματος μπορεί, λοιπόν, να αποκαλύψει τον κυρίαρχο λόγο, την κατά Foucault *επιστήμη*, που συνέχει σε ένα κοινό πλέγμα σχέσεων τις πολλαπλές αποφάνσεις και καθορίζει τον βαθμό εγκυρότητας ή αλήθειάς τους σε μία δεδομένη ιστορική και γνωσιακή πραγματικότητα. Γνωρίζουμε, όμως, ότι ο ανασκαφέας προχωρώντας και εις βάθος, από τις νεότερες στις αρχαιότερες φάσεις ενός χώρου, ανασυνθέτει μια συνολική στρωματογραφία όπου το εκάστοτε υπερκείμενο (νεότερο) χρονικοϊστορικό στρώμα ερείδεται στο αμέσως υποκείμενο (παλαιότερο) αλλοιώνοντας, σφραγίζοντας ή, ακόμη, και καταστρέφοντάς το. Με παρόμοιο τρόπο θα μπορούσαμε να φαντασθούμε τον σχηματισμό των εκάστοτε κυρίαρχων λόγων: δεν πρόκειται για μια γραμμική, πόσω μάλλον τελεολογική, μετάβαση από τους παλαιότερους στους νεότερους λόγους, αλλά πολύ περισσότερο για μια σύνθετη διαδικασία ανάδυσης νέων και προσαρμογής παλαιότερων στοιχείων, τομών, ασυνχειών και μετασχηματισμών.² Έτσι, οι παλαιότεροι λόγοι που φέρνει στην επιφάνεια ο ιστορικός άλλοτε αποτελούνται από δομές που φαντάζουν γνώριμες, φανερώνουν μια κανονικότητα και, ενίοτε, αποκτούν καταγωγική σημασία για τις μεταγενέστερες περιόδους, άλλοτε φαίνονται ξένες, και είτε αποκλείονται είτε ερμηνεύονται ως χρήζουσες ένταξης σε ειδικά ιστορικά συμφραζόμενα. Εδώ είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι αυτός που ορίζουμε ως δεσπόζοντα λόγο μιας συγκεκριμένης περιόδου –ο οποίος και καθορίζει τον τρόπο τής εκάστοτε κρατούσας ιστορικής αφήγησης– δεν αναγνωρίζεται τόσο από τον βαθμό ανελαστικότητάς του όσο από τον βαθμό ασυμμετρίας μεταξύ των κεντρικών και περιφερειακών λόγων που τον συναποτελούν, εν προκειμένω των ιστορικών αποφάνσεων υπερεθνικού, εθνικού, περιφερειακού ή τοπικού βεληνεκούς. Με άλλα λόγια, η ιστορική απόφαση με αξιώσεις γενικότητας επιβάλλει τους όρους της σε εκείνη που αντιπροσωπεύει τη μερικότητα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η τελευταία δεν έχει κάποια περιθώρια (συν)εκδήλωσης.

¹ FOUCAULT 1987· βλ. και ΦΟΥΚΩ χ.χ.

² Πρβλ. FOUCAULT 1987, 249-267.

Υπό την οπτική αυτή, η ιστορία της Πρέβεζας προσφέρεται ως ένα προνομιακό –αν και μάλλον ανεξερευνήτο– πεδίο ανάλυσης των ιστοριογραφικών τροπικοτήτων που δόμησαν και μετασχημάτισαν την πόλη ως ιστορικό υποκείμενο, αλλά και την ταξινόμησαν στο πλαίσιο του κάθε φορά δεσπόζοντος ιστορικού λόγου, κυρίως μέσα από τη σχέση τοπικού και γενικού. Εξαιτίας της κεντρικής θέσης που κατέχει αυτή η σχέση, είναι αναγκαίες κάποιες διευκρινίσεις που θα κατευθύνουν μεθοδολογικά τη συζήτησή μας.

Οι πηγές ή αφηγήσεις αναφέρονται στην ιστορία της Πρέβεζας –όπως και κάθε άλλης περιοχής– μέσω δύο δυνατοτήτων, που θα θέλαμε να περιγράψουμε με χωρικούς όρους: την *έξωθεν* ή την *έσωθεν ματιά*.³ Επί παραδείγματι, μια ιστορία της Βενετίας, έχοντας ως κέντρο τη Γαληνοτάτη, περιγράφει την Πρέβεζα εκ του μακρόθεν εντάσσοντάς την στην περιφέρεια του Βενετικού Κράτους, ενώ ένας τοπικός λόγιος παρακολουθεί την παρουσία της Δημοκρατίας στην περιοχή του έχοντας ως αφετηριακό κέντρο την πόλη του. Πρέπει, όμως, σε κάθε περίπτωση να θεωρήσουμε τις δύο ματιές όχι ως στατικό δίπολο αλλά ως εκκρεμές, το οποίο μετακινείται προς τη μία ή την άλλη πλευρά ανάλογα με την οπτική της αφήγησης. Ένας περιηγητής π.χ. «αναμιγνύει», εξαιτίας της φυσικής του παρουσίας στον χώρο, την *έξωθεν ματιά* του με στοιχεία που προέρχονται από την *έσωθεν παρατήρηση*, ενώ ένας τοπικός λόγιος χρησιμοποιώντας τα πορίσματα της υπερτοπικής ιστοριογραφικής παραγωγής εντάσσει στο έργο του, συνειδητά ή ασυνειδή, και την *έξωθεν προοπτική*. Είναι προφανές, λοιπόν, ότι κάθε αφήγηση εντάσσει την πόλη σε έναν νοητό χάρτη με βάση τις ιστορικές, κοινωνικές και πολιτισμικές της συνισταμένες.

Με την οπτική των πηγών συναρτάται και το ερώτημα του ιστοριογραφικού χαρακτήρα της πόλης: διαμορφώνει κάθε δεσπόζων ιστορικός λόγος μια συγκεκριμένη τυπολογία μέσω της οποίας αναπαριστάται η Πρέβεζα; Ποια στοιχεία της εκάστοτε τυπολογίας μεταφέρονται σε νεότερες αφηγήσεις, ποια εγκαταλείπονται και ποια μετασχηματίζονται ή και επανεμφανίζονται; Για να γίνει καλύτερα αντιληπτή η σημασία αυτής της προβληματικής πρέπει κατ' αρχάς να δείξουμε, κατά τι σχηματικά, ποια είναι η ιστορική εικόνα της πόλης μέχρι τον 19^ο αιώνα, από όταν δηλαδή καθίσταται η Πρέβεζα μέρος της εθνικής αλλά και τοπικής ιστοριογραφίας.

Η θεωρούμενη ως αρχαιότερη αναφορά στην Πρέβεζα βρίσκεται στο *Χρονικόν του Μορέως*, το οποίο γράφτηκε στην αρχική του μορφή τον 14^ο αιώνα: στο πλαίσιο της επιχείρησης ανακατάληψης του Δεσποτάτου της Ηπείρου από τον Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο οργανώνεται μια αμφίβια επιχείρηση

³ Προτιμούμε να χρησιμοποιήσουμε τους προσδιορισμούς *έξωθεν* και *έσωθεν* αντί *εξωτερικός* και *εσωτερικός* διότι οι πρώτοι αποδίδουν καλύτερα τη δυναμική μεταβλητότητα στην οποία αναφερόμαστε αμέσως παρακάτω.

–που συνήθως τοποθετείται το 1292– με σκοπό την κατάληψη των Ιωαννίνων και της Άρτας, κατά τη διάρκεια της οποίας τα πληρώματα των συμμαχικών προς τον Παλαιολόγο γενοβέζικων πλοίων επιδίδονται σε λεηλασία της Πρέβεζας και των ομόρων περιοχών.⁴ Αυτό που μας ενδιαφέρει εδώ δεν είναι τα ιστορικά γεγονότα, αλλά μια καταγραφή των συστατικών στοιχείων της αφήγησης: πρώτον, το *Χρονικόν*, που έχει ως αντικείμενό του τη συγκρότηση του Πριγκιπάτου του Μορέως και σώζεται σε οκτώ παραλλαγές, προσλαμβάνει την Πρέβεζα μέσω μιας έξωθεν φιλοφραγικής ματιάς, η οποία, μάλιστα, μόνον στη γαλλική παραλλαγή της μας δίδει μια λεπτομερέστερη τοπογραφική πληροφορία σημειώνοντας ότι τα πλοία έφθασαν στο λιμάνι του Αγίου Νικολάου, στην παλιά πόλη της Πρέβεζας.⁵ Δεύτερον, ο λόγος που μνημονεύεται η περιοχή είναι ένα ευρύτερο πολεμικό γεγονός μεταξύ δύο συνασπισμών, στο οποίο η Πρέβεζα, χωρίς να είναι ο αποκλειστικός στόχος, εμπλέκεται λόγω της γεωγραφικής της θέσης ως λιμανιού. Τρίτον, η λεηλασία που καταγράφεται προϋποθέτει κάποια, έστω υποτυπώδη, ανάπτυξη του οικισμού.⁶

Είναι εντυπωσιακό ότι ήδη στην πρώτη μνεία της πόλης αναγνωρίζουμε βασικές αφηγηματικές συνισταμένες που συναντούμε επανειλημμένως –όποτε η Πρέβεζα αποκτά ιστορικό ενδιαφέρον– κατά τους επόμενους αιώνες. Με την εξαίρεση λίγων περιηγητών, πληροφορούμαστε δηλαδή περί αυτής σχεδόν αποκλειστικά μέσω της αφήγησης ή απεικόνισης πολεμικών συγκρούσεων μεταξύ δύο δυνάμεων (κυρίως Δυτικών και Οθωμανών), το επιχειρησιακό μέρος των οποίων, καθοριζόμενο από τον γεωγραφικό χώρο, εμφανίζει μια αρκετά σταθερή τυπολογία (στοιχεία αιφνιδιασμού, αμφίβιες επιχειρήσεις,

⁴ Για το επεισόδιο στην Πρέβεζα, με παράθεση του ελληνικού αποσπάσματος του *Χρονικού* βλ. ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1924, 281-283· 1929, 267-268· 1930, 218-224· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2010, 396-397, με όλη τη σχετική βιβλιογραφία· συνολική επισκόπηση της επιχείρησης στο: ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ 2008, 51-52, 119-120, 223-225, με χάρτη στο τέλος του βιβλίου. Η χρονολόγηση της επιχείρησης το 1292 δεν είναι βέβαιη· για την τοποθέτησή της μεταξύ άνοιξης και φθινοπώρου του 1290 βλ. ΑΣΩΝΙΤΗΣ 1998, τον οποίο ακολουθεί η Συγκέλλου. – Ο Π. Φουρίκης (για τον οποίον πρβλ. παρακάτω) ήταν ο πρώτος που αντιλήφθηκε ότι η αναφορά του *Χρονικού* είναι η παλαιότερη μνεία της Πρέβεζας.

⁵ Το απόσπασμα της γαλλικής παραλλαγής αναφέρει: «... lx. gallies estoient venues au goulfe de l'Arte, et estoient arrivées au port de Saint Nicolas le Tort, a la vieille cité de la Prevasse», στο: LONGNON 1911, 253 (§ 636). Η Teresa Shawcross στην πρόσφατη μονογραφία της για το *Χρονικόν* τονίζει ότι η γαλλική παραλλαγή χρησιμοποιεί τριτοπρόσωπα αφηγηματικά στοιχεία που παραπέμπουν σε ένα λιγότερο προφορικό ύφος και τη συνδέουν με εξελίξεις στην ιστοριογραφία του δυτικού χώρου: SHAWCROSS 2009, 157-166. Έτσι εξηγείται, κατά τη γνώμη μας, και το ιδιαίτερο τοπογραφικό ενδιαφέρον της παραλλαγής αυτής για την Πρέβεζα. – Για τη δυτικόφιλη οπτική του *Χρονικού* βλ. SHAWCROSS 2009, 190-202.

⁶ Η ακριβής θέση και έκταση του οικισμού παραμένει ασαφής. Για το θέμα πρβλ. τη συζήτηση στην τρίτη ενότητα με σημ. 89.

δηλώσεις κλπ.).⁷ Επιπλέον, οι αφηγητές περιγράφουν τον χώρο έξωθεν, διαμορφώνοντας μια τοπογραφία που δίδει έμφαση μόνον στα τμήματα που αφορούν στις επιχειρήσεις –ιδίως οχυρωματικές δομές– ή σε πλουτοπαραγωγικές πηγές που ενδιαφέρουν τον επιτιθέμενο.⁸ Τοιουτοτρόπως, όσοι γράψουν για την Πρέβεζα τον 19^ο αιώνα και εφεξής, θα συναντήσουν μια πόλη ιστοριογραφικά διαμορφωμένη από έναν αφηγηματικό λόγο που επικεντρώθηκε στον πόλεμο. Αποκτώντας, μέχρι τότε, ιστορική υπόσταση διά του τελευταίου, ο χώρος και η ιστορία του νοσηματοδοτήθηκαν, μέσω έξωθεν αφηγήσεων, σχεδόν αποκλειστικά από αυτόν.

2. Ο 19^{ος} αιώνας και η ιστοριογραφική συγκρότηση της Πρέβεζας

Με την ίδρυση του νέου Ελληνικού Κράτους η ιστορία αναλαμβάνει την αποστολή δημιουργίας της νέας εθνικής συνείδησης. Αν αρχικά βασική συνισταμένη αυτής της προσπάθειας αποτελούσε η σύνδεση με την αρχαία Ελλάδα, τις δεκαετίες 1850-1860 αρχίζει να δημιουργείται το νέο ιστοριογραφικό παράδειγμα που θα καταλήξει στο παπαρρηγοπούλειο σχήμα της συνέχειας αρχαίου, βυζαντινού και νεότερου ελληνισμού, και το οποίο θα καθορίσει τη μετέπειτα πορεία της ελληνικής ιστοριογραφίας.⁹ Καθώς τα στενά όρια του νέου κράτους δεν ταυτίζονταν με το έθνος, η ιστορία έπρεπε να χαρτογραφήσει τον εθνικό χώρο συμπεριλαμβάνοντας και τους «έξω Έλληνες» –σύμφωνα με τον χαρακτηρισμό της Έλλης Σκοπετέα– οι οποίοι διακρίνονταν σε δύο κατηγορίες: τους έξω αδελφούς και τους ομογενείς.¹⁰ Αν οι δεύτεροι διέμεναν στη διασπορά, οι πρώτοι ήταν εκείνοι που βρίσκονταν ακόμη υπόδουλοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, σε εδάφη που το εθνικό φαντασιακό επέβαλλε να ενσωματωθούν στο Ελληνικό Κράτος· ρόλος της ιστορίας ήταν, λοιπόν, να καλλιεργήσει την εθνική συνείδηση αυτών των

⁷ Για την πολεμική σημασία της Πρέβεζας στον όψιμο Μεσαίωνα: ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ 2008, 25-30 με σημ., 92-94, 311· βλ. και ΣΑΒΒΙΔΗΣ 1993· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2010· για την ιστοριογραφική εικόνα της πόλης κατά τον 17^ο και 18^ο αιώνα, όπως παρουσιάζεται κυρίως μέσα από πολεμικές επιχειρήσεις, βλ. ΔΟΝΟΣ 2005· 2007· 2009· 2011.

⁸ Πρβλ. ΔΟΝΟΣ 2011, 75-78, για μια συζήτηση της λειτουργίας πολεμικών χαρτών της Πρέβεζας.

⁹ Στην αναδιαμόρφωση του ιστοριογραφικού παραδείγματος –ένας στόχος του οποίου ήταν η ενσωμάτωση της βυζαντινής ιστορίας στην εθνική ιστορία– έπαιξαν πρωτεύοντα ρόλο, όπως φαίνεται, οι συζητήσεις για τις θεωρίες του Φαλμεράγιερ και ο Κριμαϊκός πόλεμος· περί αυτού βλ. ΣΚΟΠΕΤΕΑ 1988, 175-189· ΠΟΛΙΤΗΣ 2009, 36-47. Για την εξέλιξη και τους μετασχηματισμούς της ελληνικής ιστοριογραφίας βλ. τώρα: ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ & ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ 2004, ιδιαίτερα τις εισηγήσεις της ενότητας του Α' τόμου με τίτλο «Η συγκρότηση της εθνικής ιστοριογραφίας».

¹⁰ ΣΚΟΠΕΤΕΑ 1988, 65-85.

Ελλήνων. Σε όσα ακολουθούν σε αυτήν την ενότητα, και με τη βοήθεια τριών ιστορικών έργων, θα σκιαγραφήσουμε πώς η Πρέβεζα κατά τον 19^ο αιώνα –ως μέρος των έξω αδελφών– καθίσταται ιστορικό υποκείμενο στο πλαίσιο μιας δεσπόζουσας εθνικής αφήγησης που κινείται μεταξύ εθνικού και τοπικού.

Κατά τα έτη 1856-1857 ο Παναγιώτης Αραβαντινός (1809-1870) εκδίδει στην Αθήνα με τα αρχικά «Π.Α.Π.» το δίτομο έργο του *Χρονογραφία της Ηπείρου*.¹¹ Στον πρώτο τόμο παρουσιάζονται χρονολογικά τα σημαντικότερα ιστορικά γεγονότα της Ηπείρου από το απώτερο παρελθόν ως το 1854, ενώ στον δεύτερο δίνονται αναλυτικές πληροφορίες για ονόματα και τοπωνύμια που εμπεριέχονται στον προηγούμενο. Στο προοίμιο ο συγγραφέας εξηγεί τους λόγους που τον ώθησαν στη συγγραφή: η αγάπη για την πατρίδα και η ανεπαρκής γνώση της ιστορίας της Ηπείρου από τους κατοίκους της, μορφωμένους ή μη.¹² Επίσης, τονίζει την έλλειψη πηγών ή την καταστροφή κάποιων άλλων λόγω των πολέμων. Ο ίδιος αναλαμβάνει να αναπληρώσει αυτό το κενό συλλέγοντας πληροφορίες από βυζαντινά χρονικά που αναφέρονται στον ηπειρώτικο χώρο, ξένους ιστορικούς, αλλά και από προφορικές παραδόσεις, μεταξύ των οποίων και προερχόμενες από τον οθωμανικό ή εβραϊκό πληθυσμό. Προσέτι, για συγκεκριμένα θέματα αναφέρει τις πηγές του, όπως τον περιηγητή F. Rouqueville, ενώ σημαντικότερο ρόλο παίζει και η προσωπική παρατήρηση, ιδιαίτερα για τα σύγχρονα με αυτόν γεγονότα του χρονικού διαστήματος 1832-1854. Ύψιστος δε σκοπός του είναι να δημιουργήσει ένα έναυσμα

*ὁποκεντῶν οὕτω πως τὴν φιλοτιμίαν τοῦ Ἰωαννίτου, Ἀρταίου, Πρεβεζαίου, Ἀργυροκαστρίτου, Δελβινιώτου καὶ λοιπῶν, ἵνα ἐρευνήσῃ καὶ γράψῃ περὶ τῆς πατρίδος καὶ ἐπαρχίας του, ὅ,τι γνωρίζει ἢ γνωρίσει λανθάνον ἐμὲ, καὶ τοὺς πρὸ ἐμοῦ γράψαντάς τι περὶ αὐτῆς.*¹³

Ας επικεντρωθούμε, κατ' αρχάς, στη μεθοδολογία: ο Αραβαντινός ακολουθεί την παράδοση των χρονικών, όπου η προφορικότητα είναι η κυρίαρχη μέθοδος συλλογής των πληροφοριών.¹⁴ Αξίζει εδώ να συγκρίνουμε τη *Χρονογραφία* με τα *Ηπειρωτικά* τού Αθανασίου Σταγειρίτου (περ. 1780-περ. 1840) που εκδόθηκαν το 1819.¹⁵ Ενώ στα τελευταία –γραμμένα στην παράδοση του Δια-

¹¹ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1856-1857.

¹² Για όσα ακολουθούν βλ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1856-1857, I, θ'-ιστ'.

¹³ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1856-1857, I, ιδ'.

¹⁴ Για την πνευματική εξέλιξη και τη μέθοδο του Αραβαντινού πρβλ. όσα γράφει ο Κ.Θ. Δημαράς στο: ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1960, ια'-κζ'.

¹⁵ ΣΤΑΓΕΙΡΙΤΗΣ 1819· πρβλ την κρίση του Αραβαντινού για το έργο, 1856-1857, I, ια' σημ. 2· σχετικά με τις μελέτες που αφιερώθηκαν στην Ήπειρο από τα τέλη του 18^{ου} μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα βλ. ΣΚΟΥΛΙΔΑΣ 2011, όπου και αναφορά στους δύο συγγραφείς (541, 544).

φωτισμού— η νεότερη Ήπειρος αποκτά ιστορική υπόσταση μέσω της αποκλειστικής σύνδεσης με τον Πύρρο και την Αρχαιότητα, η *Χρονογραφία* δίδει μεγάλη σημασία στις ζώσες τοπικές παραδόσεις. Αρχίζει, δηλαδή, να αναδύεται ο ιδεατός τύπος του τοπικού ιστορικού: η προτροπή του Αραβαντινού που παραθέσαμε, να ασχοληθούν οι Ηπειρώτες με την ιστορία των ιδιαιτέρων πατρίδων τους, προαναγγέλλει και το πλαίσιο εντός του οποίου θα αντιληφθεί στο μέλλον η πλειονότητα των τοπικών λογίων την αποστολή της.

Συγχρόνως διακρίνουμε τον προγραμματικό λόγο ενός τοπικού ιστορικού, ο οποίος με το έργο του συμμετέχει στην οικοδόμηση ενός ιστοριογραφικού είδους όπου το τοπικό παραπέμπει στο γενικό και αντιστρόφως: η Ήπειρος είναι ένας ιδεατός χώρος που δεν συστέλλεται στα υπάρχοντα σύνορα, αλλά αποτελεί μέρος της φαντασιακής κοινότητας του ελληνικού έθνους: το παρελθόν, μέσω της γεωγραφίας, παραπέμπει στη μελλοντική εθνική ολοκλήρωση με εδαφικούς όρους.¹⁶ Τοιουτοτρόπως, η *εν-τοπισμένη* παρουσίαση των ιστορικών γεγονότων από την Αρχαιότητα ως το 1854 αρμολογεί την ιστορική και εδαφική συνέχεια της Ηπείρου, καθορίζοντας και για αυτήν έναν αφηγηματικό ιστορικό λόγο ανάλογο με εκείνον που αρχίζει να σχηματίζεται στο επίπεδο της επίσημης ιστοριογραφίας του νέου Ελληνικού Κράτους. Είναι σημαντικό ότι έργα όπως η *Χρονογραφία* προσοικονομούν την ιδιοτυπία ενός μεγάλου μέρους του τοπικού ιστορείν κατά τον 19^ο και 20^ο αιώνα: οι ιδιαιτερότητες του τοπικού αποκτούν το νόημά τους ως ειδικές εκφάνσεις του εθνικού.¹⁷

Από την άλλη, όπως η Ήπειρος είναι μέρος του όλου, έτσι και στο εσωτερικό της Ηπείρου η *Χρονογραφία* κατασκευάζει μια ταξινομία στην οποία κάποιες περιοχές καταλαμβάνουν κεντρική και άλλες περιφερειακή θέση. Στις πρώτες ανήκουν τα Ιωάννινα —στα οποία ο Αραβαντινός αφιερώνει το μεγαλύτερο κομμάτι του έργου του— και η Πάργα, ως ιδιαίτερη πατρίδα του συγγραφέα.¹⁸ Πώς παρουσιάζεται, όμως, η Πρέβεζα;

Στο χρονολογικό μέρος, η Πρέβεζα —η οποία, σύμφωνα με τον συγγραφέα, ιδρύεται από τους Οθωμανούς το 1495— πρωτοεμφανίζεται με την αιφνιδιαστική, πειρατικού τύπου, επίθεση του Βενετού ναυάρχου Β. Pesaro εναντίον της κατά τη διάρκεια του δεύτερου Βενετοτουρκικού πολέμου (1499-1503).¹⁹

¹⁶ Για την έννοια των φαντασιακών κοινοτήτων και τον ρόλο τους στη δημιουργία του εθνικού λόγου, κυρίως κατά τον 19^ο αιώνα, βλ. ΑΝΤΕΡΣΟΝ 1997· πρβλ. και ΣΚΟΥΛΙΔΑΣ 2011, 540-541.

¹⁷ Πρβλ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ 1996, κυρίως 433· ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ 1996, όπου, όμως, η αναγωγή του τοπικού στο περιφερειακό χωρίς περιορισμούς, είναι, κατά τη γνώμη μας, προβληματική· ΣΚΟΥΛΙΔΑΣ 2010, για την κατασκευή της τοπικότητας στον ηπειρώτικο χώρο.

¹⁸ Οι δύο αυτές πόλεις δεν ληματογραφούνται αλλά τους αφιερώνονται ιδιαίτερα τμήματα: ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1856-1857, II, 181-211 (Πάργα), 212-319 (Ιωάννινα).

¹⁹ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1856-1857, I, 189-190 (§ 24)· πρβλ. και ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1856-1857, II, 133, για την ύπαρξη χωριού στη θέση του μετέπειτα τουρκικού πολισματος. — Για τη χρονολογία της τουρκικής κατάκτησης της Πρέβεζας βλ. τώρα ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2010. — Για την επί-

Επανεμφανίζεται με μια αρκετά εκτενή περιγραφή της ναυμαχίας του 1538 μεταξύ Οθωμανών και Δυτικών,²⁰ ενώ γίνονται και αναφορές στις δύο βενετικές κατακτήσεις της πόλης κατά τα έτη 1684 και 1717 αντίστοιχα.²¹ Από εκεί και πέρα, η πόλη απασχολεί τον Αραβαντινό περιστασιακά, κυρίως δε σε σχέση με τον Αλή πασά, τη μάχη της Νικόπολης και τον «Χαλασμό της Πρέβεζας» (1798).²² Στο λήμμα «Πρέβεζα» του δεύτερου τόμου,²³ εκτός από την ετυμολόγηση του τοπωνυμίου ως εξελληνισμού της ιταλικής λέξης *Πρεβεζιόνε* (sic), συναντούμε εκ νέου τις βενετοτουρκικές διενέξεις. Για την περίοδο της βενετικής κατοχής (1717-1797) η *Χρονογραφία* διαπιστώνει αδύναμη κυριαρχία της Γαληνοτάτης, την απουσία της οποίας αντικαθιστούν οι συλλογικές προσπάθειες των κατοίκων.²⁴ Η νεότερη και σύγχρονη με τον συγγραφέα ιστορική κατάσταση αποτυπώνεται στην παράθεση των ονομάτων αρματολών που διέμειναν στην πόλη κατά τα τέλη του 18^{ου}-αρχές του 19^{ου} αιώνα όπως και ονομάτων των γνωστότερων οικογενειών της πόλης.²⁵ Την εικόνα συμπληρώνουν παρατηρήσεις για τη σύνθεση του πληθυσμού, τις έκνομες πράξεις κατά την περίοδο του Αλή πασά, την οικονομική ζωή, την οθωμανική διοικητική οργάνωση και τα λειτουργούντα ξένα προξενεία. Η

θεση του Pesaro και το γενικότερο ιστορικό πλαίσιο, όπως παρουσιάζεται μέχρι σήμερα στην ιστοριογραφία, βλ. ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1929, 274-276· ΣΑΒΒΙΔΗΣ 1993, 33-34, 36-37· ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ 2008, 120-121 με σημ. 96, 241-244· ΔΟΝΟΣ 2009, 65-67. Ο Αραβαντινός σημειώνει ως έτος της επίθεσης το 1499, ενώ τώρα θεωρείται το 1500. Το γεγονός πρέπει, μάλλον, να χρονολογηθεί το 1501, καθώς η συσχέτιση με το 1500 έγινε με βάση το βενετικό ημερολόγιο (*more veneto*). Περαιτέρω, ο συγγραφέας της *Χρονογραφίας* πιστεύει ότι με αυτήν την επιχείρηση η πόλη πέρασε μέχρι το 1530 στην κατοχή των Βενετών, ένα σφάλμα που ακολουθήσαν αρκετοί και διόρθωσε πρώτος ο Φουρίκης: ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1929, 275-276 (με σημ. 3 σ. 275). Μια συνολική εξέταση και επανεκτίμηση αυτού του πολεμικού επεισοδίου ετοιμάζει ο γράφων.

²⁰ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1856-1857, I, 196-198 (§ 31-33), όπου το γεγονός χρονολογείται το 1539· για τη ναυμαχία βλ. ΔΟΝΟΣ 2009, 67 με βιβλιογραφικές παραπομπές στη σημ. 15· MERCIÉCA 2010· PUJEAU 2010· TOLEDO MANSILLA 2010.

²¹ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1856-1857, I, 229 (§ 85), 238 (§ 101)· για τις βενετικές καταλήψεις της Πρέβεζας βλ. ΔΟΝΟΣ 2005· 2011 (για το 1717)· 2007 (για το 1684).

²² ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1856-1857, I, 289-290 (§ 12-13)· για τη μάχη της Νικόπολης και τον Χαλασμό βλ. τις κλασικές εργασίες του Ηλία Βασιλά στο: ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, 11-18, 250-318· βλ. τώρα και CURLIN 2010.

²³ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1856-1857, II, 133-136.

²⁴ Είναι εδώ αξιοσημείωτες οι αντιστοιχίες με τις πληροφορίες των *Ηπειρωτικών* (ΣΤΑΓΕΙΡΙΤΗΣ 1819, 407-409 [§ κστ']). Και εκεί διεκτραγωδεύεται η κατάσταση της πόλης κατά την ύστερη Βενετική περίοδο, ενώ και στους δύο συγγραφείς η παραγωγική βάση της πόλης κατά τον 19^ο αιώνα (εμπόριο, ελαιώνας, λιμάνι) περιγράφεται χωρίς αναγωγή στη βενετική της οργάνωση. Για την οικονομική, παραγωγική και διαμετακομιστική σημασία της πόλης κατά τον 18^ο αιώνα βλ., μεταξύ άλλων, ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1987· ΚΟΜΗΣ 1999, 29-40· ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 57-69· ΑΥΔΙΚΟΣ 2003· ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ 2010.

²⁵ Για τους κλέφτες και αρματολούς στην Πρέβεζα του 18^{ου} αιώνα βλ. τώρα ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ 2010.

πολιτισμική διάσταση καλύπτεται, κατά κύριο λόγο, από την αναφορά στην κατάσταση της εκπαίδευσης, όπου και επαινείται η έφεση των κατοίκων προς την ελληνική παιδεία.²⁶

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι στη *Χρονογραφία* η Πρέβεζα παρουσιάζεται με διττό ιστορικό πρόσωπο: από τη μία πλευρά, το απώτερο παρελθόν αναπαριστώμενο από μια σειρά πολεμικών γεγονότων μεταξύ Οθωμανών και Δυτικών, για τα οποία οι πληροφορίες προέρχονται προφανώς από ελληνικά και ξένα ιστορικά έργα·²⁷ από την άλλη, το πρόσφατο παρελθόν και παρόν, το οποίο εμφανίζεται μέσα από μια αφήγηση που προϋποθέτει προσωπική συλλογή πληροφοριών από τον συγγραφέα, είτε με τη μορφή μαρτυριών είτε με τη μορφή προσωπικών εμπειριών. Τοιουτοτρόπως, το απώτερο παρελθόν της πόλης ανασυντίθεται με τη βοήθεια μιας έξωθεν ματιάς που έχει επιλέξει τι είναι αξιομνημόνευτο με βάση τα δικά της εξωτερικά κριτήρια – κυρίως στρατιωτικά-επιχειρησιακά, στρατηγικά και γεωπολιτικά· ταυτίζεται, δηλαδή, κυρίως με τον πόλεμο και έχει έναν έντονα αρχειακό χαρακτήρα. Αντιθέτως, το νεότερο παρελθόν και το παρόν αναλαμβάνουν είτε τον ρόλο μιας ενεργούς μνήμης, π.χ. μέσω της παρουσίασης του ιστορικού τραύματος του Χαλασμού, είτε τον ρόλο μιας κοινωνικής-πολιτισμικής παρακαταθήκης, όπως π.χ. το ενδιαφέρον για την εκπαίδευση, περί του οποίου, προφανώς, ο Παργινός ηπειρογράφος με την ιδιότητα του ελληνοδιδασκάλου είχε προσωπική γνώση.²⁸ Δικαιούμαστε συνεπώς, καταφεύγοντας στην ορολογία που εισήγαγε ο Maurice Halbwachs στη θεωρία του για τη μνήμη,²⁹ να υποστηρίξουμε ότι με

²⁶ Για την παιδεία στην Πρέβεζα (18^{ος}-αρχές 19^{ου} αιώνα) πρβλ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ 2010, όπου και σημειώνεται ότι οι πληροφορίες του Αραβαντινού αποτελούν τη σημαντικότερη πηγή για το θέμα.

²⁷ Θα είχε ενδιαφέρον να γνωρίζαμε τις πηγές του Αραβαντινού για αυτά τα γεγονότα, αν και ο ίδιος θεωρεί ότι δεν χρειάζεται να τις δώσει εφόσον γράφει για εκείνους που θέλουν να πληροφορηθούν «καὶ οὐχὶ διὰ τοῦς φιλολογικῶς διυλίζοντας τὰς βίβλους» (ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1856-1857, I, ιγ'). Πάντως, η *Γεωγραφία* του Μελετίου Μήτρου, τουλάχιστον η δεύτερη έκδοσή της από τον Άνθιμο Γαζή, όπου στα λίγα που αναφέρει για την Πρέβεζα συμπεριλαμβάνεται η κτίση το 1495 και επανοχύρωσή της το 1530 από τους Τούρκους, πρέπει να του ήταν γνωστή: ΜΕΛΕΤΙΟΣ 1807, 279.

²⁸ Η παραμονή και επαγγελματική απασχόληση του Αραβαντινού ως διδασκάλου στην Πρέβεζα μετά το 1817 δεν χρειάζεται να αποκλειστεί, λαμβάνοντας υπόψη τις πληροφορίες που παραδίδει ο Ηλίας Βασιλάς περί της οικογενειακής κατοικίας του στην πόλη: ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, 47, 412-413 με σημ. 11· πρβλ. και ΣΚΟΥΛΙΔΑΣ 2010, 105, που θεωρεί τη δραστηριοποίησή του στην Πρέβεζα βέβαιη. – Μια προσωπική σύνδεση του Αραβαντινού με τοπικό ενδιαφέρον διαφαίνεται από την εκτενή αφιέρωση της *Χρονογραφίας* στον Άγγλο πρόξενο Sidney Smith Saunders εξαιτίας της βοήθειάς του σε Έλληνες αγωνιστές: ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1856-1857, I, ε'-η'. Όπως δείχνει και ο κατάλογος συνδρομητών του βιβλίου, την περίοδο της κυκλοφορίας του ο πρόξενος κατοικοέδρευε στην Πρέβεζα: ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1856-1857, II, 415. Για τον Saunders και τη σχέση του με την Πρέβεζα βλ. όσα αναφέρει ο Βασιλάς στο: ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, 76-78· βλ. επίσης ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2011, 188-189.

²⁹ HALBWACHS 2013, κυρίως 75-112, και 11-46 για το έργο του Γάλλου κοινωνιολόγου.

τη *Χρονογραφία* αναδύεται η αμφισημία που θα χαρακτηρίσει την ιστοριογραφία της πόλης εφεξής. Αφενός, το απώτερο παρελθόν θα αποτελέσει *ιστορική μνήμη*, μια μνήμη δηλαδή αρχειακού τύπου που δεν καθορίζει τη ζώσα μνήμη της Πρέβεζας αλλά υπάρχει ως πίνακας γεγονότων ανεξάρτητα από αυτή. Αφετέρου, το κοντινό παρελθόν και παρόν θα αποτελέσουν τη *συλλογική μνήμη* της πόλης, μια μνήμη ενεργή και εξελισσόμενη που συνέχει το κοινωνικό σώμα με τη μορφή της παράδοσης και της ταυτότητας. Αυτό λαμβάνει χώρα, φυσικά, με τους ειδικούς όρους που επιβάλλει μια ιστορία της Ηπείρου, της οποίας η Πρέβεζα αποτελεί περιφέρεια και όχι κέντρο. Η πόλη αποκτά, έτσι, μια ιστορική εικόνα που αντικατοπτρίζει μεν την ηπειρώτικη φαντασιακή ταυτότητα, χωρίς, όμως, να είναι το κατεξοχήν πρότυπό της: ενώ, δηλαδή, ως χώρος διεκδίκησης μεταξύ Οθωμανών και Βενετών κατακτητών προκαλεί αντιφάσεις στην εθνική πρόσληψή της, ο ρόλος της κατά την περίοδο του Αλή πασά και οι παιδευτικές δραστηριότητές της διευκολύνουν μια ευθυγράμμιση της ιστορικής της εικόνας με τον ιδεατό ηπειρωτισμό, και ιδίως με το συμβολικό κέντρο του –και κέντρο της *Χρονογραφίας*–, τα Ιωάννινα.³⁰

Αν ο Αραβαντινός εστιάζει κατεξοχήν στη ζώσα συλλογική μνήμη, ο Κωνσταντίνος Ν. Σάθας (1842-1914) με το βιβλίο του *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, που εκδίδεται το 1869, εντάσσει την Πρέβεζα στο εθνικό φαντασιακό στρεφόμενος σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα στην αρχειακή ιστορική μνήμη.³¹ Ο Σάθας, αν και δεν ήταν τυπικός ακαδημαϊκός, συνέβαλε στην αναγνώριση της μεσαιωνικής και νεότερης περιόδου της ελληνικής ιστορίας δημοσιεύοντας έναν τεράστιο όγκο αρχειακών πηγών, αλλά και χρονικών.³² Στο σχετικά νεανικό έργο του, που εξετάζουμε εδώ, αναπαριστά με τη βοήθεια πλήθους τεκμηρίων την περίοδο από την άλωση της Κωνσταντινούπολης έως το 1821

³⁰ Έχει ενδιαφέρον ότι ο Αραβαντινός αποφεύγει τη σύνδεση της Πρέβεζας με τη Νικόπολη, αφού, όπως αναφέρθηκε, τη θεωρεί οθωμανική κτίση. Εξ αυτού περιέχεται ειδικό λήμμα για τη Νικόπολη (ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1856-1857, II, 117-118), στο οποίο δεν υπάρχει αναφορά στην Πρέβεζα, όπως, εξάλλου, και αντιστρόφως. Ταυτόχρονα, προβαίνει και στη σωστή διόρθωση του σφάλματος ότι η Πρέβεζα βρίσκεται στη θέση της αρχαίας Βερενικίδος (στο ίδιο, 136). Φαίνεται ότι –αν εξαιρέσει κανείς τον όρμο Βαθύ που συνδέεται τόσο με τη Νικόπολη όσο και με το οθωμανικό νεώριο της νέας πόλης (στο ίδιο, 134)– το αρχαίο παρελθόν δεν έχει θέση στην αφήγησή του για την Πρέβεζα.

³¹ ΣΑΘΑΣ 1869. – Η επικέντρωση σε αυτό το βιβλίο και τον συγγραφέα του έχει φυσικά, για λόγους χώρου, παραδειγματικό χαρακτήρα. Σε παρόμοια ιστοριογραφική βάση κινείται το έργο και άλλων ιστορικών της περιόδου, κυρίως του Παναγιώτη Χιώτη (1814-1896), όπου η Πρέβεζα εμφανίζεται τακτικά· και στον Χιώτη, βέβαια, αναπαράγεται το σχήμα κέντρο-περιφέρεια, με την Πρέβεζα –πάλι μέσω του πολέμου– να καταλαμβάνει περιφερειακή θέση, αυτήν τη φορά στον χώρο των Ιονίων.

³² Για τον Σάθα και το έργο του βλ. ενδεικτικά: ΠΑΣΧΑΛΗΣ 1933.

ως ένα μεσοστάδιο όπου το ελληνικό έθνος αποπειράται επανειλημμένως, αν και ανεπιτυχώς, να επαναστατήσει εναντίον του τουρκικού ζυγού.³³ Σε αυτό το πλαίσιο, οι στρατιωτικές επεμβάσεις των Δυτικών, ιδίως εκείνες στις οποίες παίρνουν μέρος και Έλληνες, καθίστανται μέρος μιας μακράς αλυσίδας γεγονότων που οδηγούν στην τελική επαναστατική έξαρση του 1821. Έτσι, αρχειακά πολεμικά γεγονότα μεθερμηνεύονται σε ιστορικές αποδείξεις, που αφενός διατρανώνουν τη συνέχεια της εθνικής συνείδησης των Ελλήνων, αφετέρου χαρτογραφούν τον φαντασιακό εθνικό χώρο. Σε αντίθεση με τον Αραβαντινό, η *ιστορική μνήμη* έχει εδώ αμιγώς αρχειακό χαρακτήρα, υποκαθιστά δηλαδή τη *συλλογική μνήμη*· η τελευταία, βέβαια, γινόμενη εθνική, υπερβαίνει τα στενά τοπικά ή περιφερειακά όρια.

Καθώς ο πόλεμος αποτελεί τη βασική αφηγηματική συνισταμένη, η Πρέβεζα βρίσκει εύκολα τη θέση της: η επίθεση του Pesaro, η ναυμαχία του 1538 και οι βενετικές καταλήψεις του 1684 και 1717, μαζί με κάποιες άλλες σύντομες αναφορές, αποκτούν με το έργο του Σάθα κανονιστική ισχύ ως προς την ιστορική εικόνα της πόλης σε εθνικό ιστοριογραφικό επίπεδο.³⁴ Καθώς ο συγγραφέας αναφέρει στο έργο του συχνά, αν και όχι πάντα και συστηματικά, τις πηγές του, μας δίνεται η δυνατότητα να παρακολουθήσουμε μια αφήγηση, η οποία, ενώ στηρίζεται –σε ό,τι τουλάχιστον αφορά στην πόλη του Αμβρακικού– εν πολλοίς σε δυτικές ιστορικές πηγές, μετατοπίζει τις ιστορικές πληροφορίες από τη δυτική οπτική τους στα ελληνικά εθνικά συμφραζόμενα μετατρέποντάς τες σε εθνική ιστορία. Αυτό φαίνεται ιδιαίτερα στις σελίδες που αφιερώνονται στα γεγονότα του 1684: οι Έλληνες σύμμαχοι των Βενετών παρουσιάζονται ως ισότιμοι πρωταγωνιστές των επιχειρήσεων, ενώ η ηγεμονική επιστολή-τελεσίγραφο του ναυάρχου Morosini προς τον Τούρκο φρούραρχο για παράδοση του φρουρίου Πρέβεζας –η οποία παρατίθεται αυτούσια– ξεπερνά τις ειδικές περιστάσεις του Βενετοτουρκικού πολέμου και λειτουργεί ως συμβολικός προπομπός της επερχόμενης οριστικής ελληνικής νίκης επί των Οθωμανών.³⁵ Σε αυτήν την ιστορική τελεολογία η

³³ Τις προγραμματικές διαθέσεις του βιβλίου καθιστούν σαφείς τόσο ο πλήρης τίτλος του όσο και τα προλεγόμενα: ΣΑΘΑΣ 1869, α'-β'.

³⁴ ΣΑΘΑΣ 1869, 65 (1500 m.v.), 123-125 (1538), 319-321 (1684), 447 (1717). Πρβλ. πάντως το τμήμα για τις επιχειρήσεις του τάγματος του Αγίου Στεφάνου της Πίζας στις αρχές του 17^{ου} αιώνα (ΣΑΘΑΣ 1869, 195-196), όπου λείπει οποιαδήποτε αναφορά στη δόηση της Πρέβεζας το 1605. Αν αυτό δεν οφείλεται σε έλλειψη πληροφόρησης, τότε πιθανώς η παράληψη σχετίζεται με το γεγονός ότι η άναρχη λεηλασία του οικισμού καθώς και η αδιάκριτη λήψη μουσουλμάνων και χριστιανών αιχμαλώτων από τους Τοσκανούς αντίβαινε στην κεντρική αφηγηματική γραμμή του βιβλίου· για τα γεγονότα του 1605 και την πρόσληψη της δόησης στην ελληνική ιστοριογραφία βλ. ΔΟΝΟΣ 2009.

³⁵ Αν και δεν μπορούμε να επεκταθούμε εδώ, έχει ενδιαφέρον ότι ο Σάθας στην αφήγηση της άλωσης της Πρέβεζας συνδυάζει πληροφορίες διαφόρων έργων της επίσημης βενετικής ιστοριογραφίας, με σκοπό να κατασκευάσει με τον αποτελεσματικότερο δυνατό τρόπο την ει-

Πρέβεζα αναλαμβάνει μεν το μερίδιό της ως τμήμα του εθνικού φαντασιακού, χάνει, όμως, την τοπική υπόσταση που κατάφερνε να διατηρεί στο έργο του Αραβαντινού, αφού πια το τοπικό υποφορείται και νοσηματοδοτείται πλήρως από το γενικό – εν προκειμένω το εθνικό. Τοιουτοτρόπως, με το έργο του Σάθα οικοδομείται ένας κυρίαρχος τρόπος του ιστορείν, όπου η Πρέβεζα (και όχι μόνον αυτή) θα υποστασιοποιείται ιστορικά μέσω μιας αποκλειστικά έξωθεν ματιάς – είτε αυτή είναι η εθνική αφήγηση είτε ένας ιστορικός λόγος κυρίως επιστημονικού-ακαδημαϊκού χαρακτήρα με αξιώσεις γενικότητας – που υποτάσσει το *ειδικό-τοπικό* στο *τυπικό-γενικό*. Υπό την έννοια αυτή, ο επαγγελματίας ιστορικός θα προσπαθεί να εντάξει ιδιότητες του τοπικού σε ευρύτερες τυπολογίες, ενώ ο τοπικός λόγιος θα αναγκάζεται να εξιστορήσει το τοπικό πειθαρχώντας –έστω και ακούσια– στο γενικό, εάν επιθυμεί να έχει στοιχειώδη επιστημολογική εγκυρότητα. Είναι, φυσικά, αυτονόητο ότι έτσι μπορεί να προκληθεί αρκετά εύκολα μια διελκυστίνδα μεταξύ της *ιστορικής μνήμης* της γενικής ιστορίας και της *συλλογικής μνήμης* της τοπικής κοινωνίας.³⁶

Στα δύο προαναφερθέντα έργα αποτυπώνεται ένα ιστοριογραφικό πλαίσιο για την Πρέβεζα, που ήδη από τη δεκαετία του 1870 τείνει να γίνει δεσμευτικό· τούτο σημαίνει ότι στις ιστορικές θεωρήσεις που έπονται, το πλαίσιο αυτό και, κατεξοχήν, η θεματολογία του αναπαράγονται – παθητικά ή κριτικά.³⁷ Εντός αυτού του φάσματος, διατηρώντας τις ιδιορρυθμίες του, κινείται και το *Δοκίμιον*, που ο μητροπολίτης Άρτας Σεραφείμ Ξενόπουλος (1799;-1894)

κόνα του εχθρού. Έτσι, –αν και ο συγγραφέας σε αυτό το σημείο δεν παραπέμπει ρητώς στις πηγές του– η επιστολή είναι μετάφραση του πρωτότυπου που παραθέτει ο Locatelli, ενώ η ανεκδοτολογικού χαρακτήρα είδηση για μετατροπή του τζαμιού σε εκκλησία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ λόγω βεβήλωσης μιας τοιχογραφίας του στην πόλη από τους Τούρκους είναι παρμένη από τον Garzoni. Με άλλα λόγια, ο Σάθας δομεί μια εθνική εικόνα του εχθρού υιοθετώντας βενετικά πρότυπα και στερεότυπα! Για το 1684 βλ. ΔΟΝΟΣ 2007, όπου και συζήτηση των σημείων που θίξαμε (90-92, 97).

³⁶ Είναι χαρακτηριστικό π.χ. ότι ενώ στον Αραβαντινό, που στηρίζεται κυρίως στις προφορικές πηγές, τα σχετικά με τον Αλή πασά καταλαμβάνουν εξέχουσα θέση, στον Σάθα, όπου η αρχαική μνήμη παίζει πρωτεύοντα ρόλο, έχουν περιοριστεί.

³⁷ Ένα δείγμα εκλαϊκευμένης ιστοριογραφικής εικόνας της Πρέβεζας γύρω στο 1880 –με αρκετές, πάντως, ανακρίβειες– προσφέρει ο ΖΩΤΟΣ ΜΟΛΟΣΣΟΣ 1878, 50-52. Ως αξιοσημείωτα ιστορικά γεγονότα αναφέρονται εκείνα που ήδη βρίσκουμε στους Αραβαντινό και Σάθα, ενώ, όπως και στη *Χρονογραφία*, η αναφορά στη Νικόπολη δεν συνοδεύεται από κάποια προσπάθεια ιστορικής σύνδεσής της με την Πρέβεζα (πρβλ. εδώ παραπάνω σημ. 30). Αντιθέτως, εδώ επιχειρείται μια ασαφής σύνδεση με το απώτατο αρχαίο ελληνικό και αιώτερο βυζαντινό παρελθόν: «Πρέβεζα, ἀρχαία Ἀκτιάς, κώμη Ὀμηρική, ἀπέναντι τοῦ Ἀκτίου [...]» (50-51) / «Καὶ ἐπὶ Βυζαντινῶν ἔτι ἡ πόλις αὕτη πολλὰς ὑπέστη μεταβολὰς [...]» (51). Βλέπουμε ότι η ιστοριογραφική συνισταμένη της εθνικής συνέχειας είναι πια ενσωματωμένη στην ιστορική αφήγηση· πρβλ. και ΣΚΟΥΛΙΑΔΑΣ 2010, 106.

δημοσιεύει το 1884.³⁸ Ο Σεραφεΐμ, γεννημένος στην Κωνσταντινούπολη –εξ ου και το εθνικό «Βυζάντιος» που προσθέτει στο όνομά του–, σπούδασε στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης και από το 1864 ποίμανε τη Μητρόπολη Άρτας, η οποία μέχρι το 1881 είχε στη δικαιοδοσία της και την περιοχή της Πρέβεζας.³⁹ Είναι προφανές ότι, ως εκπρόσωπος του χριστιανικού πληθυσμού σε Άρτα και Πρέβεζα, βρισκόταν σε άμεση και πολυετή επαφή με τον χώρο και τους ανθρώπους του· γράφοντας, λοιπόν, ένα ιστορικό έργο για τις δύο πόλεις και τις επαρχίες τους υιοθετεί μια έσωθεν ματιά, καθώς, μάλιστα, ο ίδιος τις χαρακτηρίζει ως δεύτερη πατρίδα του.⁴⁰ Πέραν τούτης της προσωπικής αγάπης για τον τόπο, στα προλεγόμενα σημειώνονται οι λόγοι και τα προβλήματα της συγγραφής του βιβλίου: η ανάγκη των κατοίκων για ιστορική γνώση αποτελούν τους πρώτους, η έλλειψη ή καταστροφή παλαιότερων πηγών ή απομνημονευμάτων τα δεύτερα.⁴¹ Η μέθοδός του συνίσταται δε στον ερανισμό από αρχαίες και νεότερες, ελληνικές και αλλογλωσσες πηγές, όπως και από σωζόμενα χειρόγραφα.⁴² Ο συγγραφέας αναλαμβάνει, λοιπόν, τον ρόλο του τοπικού λογίου που ήδη συναντήσαμε με τον Αραβαντινό, όπου *ιστορική και συλλογική μνήμη* συνδυάζονται. Επιπλέον, όπως και στη *Χρονογραφία*, δημιουργείται ένας –μικρότερης κλίμακας– ιδεατός γεωγραφικός χώρος με διακριτά χαρακτηριστικά, που, όμως, παραπέμπουν στο εθνικό φαντασιακό και δεν στερούνται εσωτερικής ταξινόμησης: καθώς υποδεικνύει και ο τίτλος του πονήματος, στο κέντρο βρίσκεται η «αρχαία και έγκριτη» πόλη της Άρτας, που καταλαμβάνει και το μεγαλύτερο μέρος της αφήγησης, ενώ η «νεωτέρα» πόλη της Πρέβεζας κατέχει περιφερειακή θέση.⁴³ Υπό τούτη την έννοια, το *Δοκίμιον* δεν δημιουργεί έναν νέο, αλλά, ως έναν βαθμό, αναπαράγει τον από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και εξής αναπτυσσόμενο τρόπο του τοπικού ιστορείν, παγιώνοντας συνάμα τις μεθοδολογίες, στοχοθεσίες και ιεραρχήσεις του. Αυτόν τον ιστορικό λόγο αντικατοπτρίζει, φυσικά, και η θεματολογία του έργου. Καθώς τα περιεχόμενα και η διάρθρωση του βιβλίου

³⁸ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884.

³⁹ Βιογραφικά του Ξενόπουλου στα: ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 131-135· ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ 1985, 97-120. – Όταν εκδόθηκε το βιβλίο η Μητρόπολη Άρτας είχε πλέον ενταχθεί στο Ελληνικό Κράτος, ενώ στην οθωμανική Πρέβεζα από το 1881 είχε συσταθεί η νέα Μητρόπολη Νικοπόλεως· περί αυτού πρβλ. και ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 233-234 (§ 24).

⁴⁰ «[Π]ατρίδος δευτέρας χώραν έπεχουσών παρ' ήμϊν»: ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, η'.

⁴¹ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, η'.

⁴² Για τις πηγές του Ξενόπουλου πρβλ. και ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ 1985, 124-125. Όπως και ο Αραβαντινός, ο Σεραφεΐμ δηλώνει με μια διατύπωση που σχεδόν αναπαράγει αυτολεξεί την αντίστοιχη της *Χρονογραφίας* –φανερώνοντας τοιουτοτρόπως και τα πρότυπά του– ότι δεν ονοματίζει τις πηγές του διότι τον ενδιαφέρει η πληροφόρηση και όχι η φιλολογία (!): ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, η'· πρβλ. εδώ παραπάνω με σημ. 27.

⁴³ Είναι χαρακτηριστικό ότι στην Άρτα αφιερώνονται 218 ενώ στην Πρέβεζα 45 σελίδες!

έχουν παρουσιασθεί αναλυτικά αλλού,⁴⁴ θα σχολιάσουμε εδώ συνοπτικά κάποια βασικά σημεία.

Τα ιστορικά γεγονότα. Η αναδρομή στην απώτερη ιστορία της πόλης είναι σύντομη· αναφέρονται τα συνήθη πολεμικά γεγονότα, ενώ κάπως εκτενέστερα συζητείται η περίοδος που η Πρέβεζα αποτέλεσε μέρος της Συμπολιτείας.⁴⁵ Είναι προφανές ότι ο συγγραφέας ενσωματώνει πληροφορίες προηγούμενων έργων –κατά κύριο λόγο της *Χρονογραφίας*–, και δεν τον ενδιαφέρει η κριτική προσέγγιση των τελευταίων, πόσω μάλλον η μελέτη πρωτογενών πηγών.⁴⁶ Στο επίπεδο που η τοπική ιστορία συνδέεται με τη γενική, ο Ξενόπουλος συνθέτει, λοιπόν, μια εν πολλοίς τυποποιημένη αφήγηση, η οποία δεν στοχεύει στην ανάδειξη της *ιστορικής μνήμης* αλλά στη συμπλήρωση της *συλλογικής μνήμης* με κάποιες ψηφίδες ιστορίας, η σπουδαιότητα των οποίων προσδίδει την απαραίτητη ιστορική νομιμοποίηση για την εκδίπλωση της τελευταίας. Γεννάται, έτσι, μια παράδοση ετεροβαρούς σχέσεως μεταξύ γενικού και τοπικού, όπου –μέχρι σήμερα– ιστοριοδίφες, ενδιαφερόμενοι πρωτίστως για το τοπικό, είτε αγνοούν το γενικό είτε αναπαράγουν στερεότυπες αφηγήσεις του, διαιωνίζοντας πολύ συχνά και τις ανακρίβειές τους. Είναι αξιοσημείωτο ότι για την Πρέβεζα ήδη με το *Δοκίμιον*, το πρώτο, ουσιαστικά, έργο που πραγματεύεται σε έκταση την ιστορία της, καθίσταται ορατή η διεγκυστίνδα μεταξύ ακαδημαϊκού και τοπικού ιστορείν.⁴⁷

Η συνισταμένη της παιδείας. Το περίγραμμα της εκπαιδευτικής κατάστασης στην Πρέβεζα καταλαμβάνει ένα όχι ευκαταφρόνητο μέρος της εργασίας.⁴⁸ Η

⁴⁴ ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ 1985, 122-127.

⁴⁵ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 219-223 (§§ 1-8), 384-389. – Σημειώνεται ότι, όπως και στον Αραβαντινό, δεν γίνεται ιδιαίτερη προσπάθεια συσχετίσης της Πρέβεζας με την αρχαία Νικόπολη, οι πληροφορίες για την οποία δίνονται σε σημείωση ανήκουσα στο τμήμα που πραγματεύεται την εκκλησιαστική ιστορία της Άρτας (ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 339-342).

⁴⁶ Οι χρονολογίες και αρκετές διατυπώσεις παραπέμπουν στη *Χρονογραφία*, ενώ, πέραν αυτής, φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε από τον συγγραφέα και το έργο του Ζώτου Μολοσσού (πρβλ. εδώ παραπάνω σημ. 37). Δεν αποκλείεται, πάντως, η *Τουρκοκρατημένη Ελλάδα* να ήταν γνωστή στον συγγραφέα, αφού στο *Δοκίμιον* γίνεται παραπομπή σε άλλο έργο του Σάθα: ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 229 (§ 18).

⁴⁷ Ενδεικτικό είναι ότι ο πανεπιστημιακός Σπυρίδων Λάμπρος έφεξε κάποιες αδυναμίες στο πόνημα του Ξενόπουλου, που οφείλονταν στην, κατά τη γνώμη του, ελλιπή ιστορική κατάρτιση του συγγραφέα: περί αυτού βλ. ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ 1985, 125 με σημ. 96. – Μια μελέτη των τρόπων που οι επαγγελματίες ιστορικοί προσλαμβάνουν τους τοπικούς λογίους, αλλά και αντιστρόφως, παραμένει *desideratum*. Για την, σε γενικές γραμμές, καλόπιστη κριτική των (Ηπειρωτών) τοπικών ιστορικών από τον Κ.Θ. Δημαρά βλ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ 1994· πιο αυστηρά ΑΣΔΡΑΧΑΣ 1996, 435· ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ 1996, 457· για τις απόψεις περί του θέματος σε διεθνές επίπεδο βλ. παραδειγματικά ROMANO 1988, 45-64· DYMOND 2011· βλ. και εδώ παρακάτω στην τρίτη ενότητα.

⁴⁸ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 229-233 (§§ 18-22)· για την εκπαίδευση στην Πρέβεζα κατά τον 19^ο αιώνα βλ. τώρα ΜΠΑΚΑΣ 2010.

λεπτομερής καταγραφή των ελληνόγλωσσων –και ξενόγλωσσων– σχολείων, ιδίως της Θεοφανείου Σχολής, που συνοδεύεται από κατάλογο των διδασκάλων της, και του Παρθεναγωγείου, προδίδει μια εναργή ενασχόληση του μητροπολίτη με τη θεματική αυτή, η οποία οφείλεται πρωτίστως στο προσωπικό ενδιαφέρον του για την παιδεία: δεν είναι σύμπτωση ότι ήδη το 1864, με την παρθενική του εγκύκλιο, διορίζει υπεύθυνους των ελληνικών σχολείων της Πρέβεζας, ενώ το 1866 με πράξη λαμβάνει μέριμνα για την οικονομική επιβίωσή τους, μεταξύ αυτών και της Θεοφανείου.⁴⁹ Φαίνεται, ωστόσο, ότι η ανάδειξη της παιδείας ως ιδιαίτερου πολιτισμικού χαρακτηριστικού της πρεβεζάνικης κοινωνίας από τον Αραβαντινό επέδρασε δεσμευτικά τόσο στο κοινωνικό όσο και ιστορικό έργο του Ξενόπουλου, ο οποίος πλέον και την παγιώνει ιστοριογραφικά ως ταυτοτικό στοιχείο της πόλης. Η προσωπική ενασχόληση των δύο λογίων με την παιδεία μετατρέπεται, δηλαδή, μέσω των γραπτών τους σε ιστορική πραγματικότητα που επηρεάζει καθοριστικά την τοπική ιστορική φυσιογνωμία.

Η ανθρωπογεωγραφία της πόλης. Ακολουθώντας και σε αυτό το σημείο το παράδειγμα της *Χρονογραφίας*, το *Δοκίμιον* καταγράφει τις παλαιότερες πρεβεζάνικες οικογένειες, που σε αμφοτέρω τα έργα χαρακτηρίζονται ως οικογένειες «εὐπατριδῶν».⁵⁰ Είναι αυτονόητο ότι στον Ξενόπουλο, εκτός της καταγωγής, η ιδιότητα του ευπατρίδη συνοδεύεται και από την εξαιρετική μόρφωση. Τοιουτοτρόπως, η ιστορία της Πρέβεζας για τους δύο λογίους προσλαμβάνεται ως ιστορία της ελίτ της πόλης. Ομοίως, και στις δύο μελέτες γίνεται μνεία ευεργετών.⁵¹ Ο ευεργετισμός, ο οποίος νοούταν, άλλωστε, ως αναπόσπαστο στοιχείο ταυτότητας των εύρωστων ηπειρώτικων στρωμάτων, βρίσκει έτσι και στην Πρέβεζα τη θέση του.

Η περιφέρεια της περιφέρειας. Αποδεχόμενος, όπως αναφέρθηκε, ο Ξενόπουλος την ταξινόμηση σε κέντρο και περιφέρεια, την εφαρμόζει και στην ενδοχώρα Άρτας και Πρέβεζας. Περιγράφοντας τους οικισμούς Λάμαρης, Λακκοπούλας και Τσαμοχωρίων αναδεικνύει την Πρέβεζα ως το αστικό κέντρο της περιοχής της:⁵² εφεξής, το άστυ θα κατέχει, έραν του διοικητικού, και σε ιστοριογραφικό ή ταυτοτικό επίπεδο ηγεμονικό ρόλο σε σχέση με την ύπαιθρο. Δεν είναι τυχαίο ότι στην ακροτελεύτια παράγραφο αυτού του τμήματος ο συγγραφέας ανάγει τη λειτουργία των σχολείων –συντηρούμενων,

⁴⁹ Για τις πρωτοβουλίες του για τα σχολεία της Πρέβεζας βλ. ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ 1985, 105-106, 107-110, όπου και το κείμενο της Πράξης. Φυσικά, σε ανάλογες ενέργειες προέβη και στην Άρτα.

⁵⁰ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 225-226 (§ 12)· πρβλ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1856-1857, II, 134.

⁵¹ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 191-192, 374-378, με ιδιαίτερη αναφορά στον Α. Θεοφάνη· πρβλ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1856-1857, II, 135, όπου και ήδη μνημονεύεται ο ως άνω ευεργέτης.

⁵² ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 233-251 (§ 24)· για τις περιοχές αυτές ως διοικητικές υποδιαιρέσεις του καζά Πρέβεζας και τη δημογραφική κατάστασή τους βλ. ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ 1993.

κυρίως, από την Εκκλησία— σε βασικό συνεκτικό στοιχείο πόλης και περιχώρων.⁵³ Όπως προηγουμένως ο Αραβαντινός είχε προσδιορίσει πολιτισμικά την *ηπειρώτικη* πόλη του Αμβρακικού μέσω της παιδείας, που αποτελούσε ήδη ταυτοτικό στοιχείο των Ιωαννίνων, έτσι και ο Ξενόπουλος συνέχει την *πρεβεζάνικη* περιφέρεια βάσει πολιτισμικών χαρακτηριστικών του κέντρου· και σε ασύμμετρες σχέσεις τέτοιου είδους το τελευταίο διατηρεί πάντα το ιστοριογραφικό προβάδισμα: η Πρέβεζα αποκτά, τοιουτοτρόπως, την όποια ιστορική της περιφέρεια.

Η στενή θεματολογική σχέση *Χρονογραφίας* και *Δοκιμίου* δεν πρέπει να νοηθεί ως απλή μεταφορά δεδομένων, αλλά, όπως ήδη σημειώσαμε, ως ένταξη σε μια ιστοριογραφική παράδοση της πόλης, όπου δεν προέχει το καινοφανές αλλά η ενδυνάμωση της ιστορικής μνήμης των αναγνωστών. Εξάλλου, στα θέματα ενδιαφέροντος του Ξενόπουλου, όπως π.χ. στην εκπαίδευση, οι πληροφορίες του πονημάτός του είναι πολύ πιο λεπτομερείς από εκείνες του παλαιότερου έργου. Τίθεται, όμως, το ερώτημα κατά πόσον κάποιες πλευρές του *Δοκιμίου* ανοίγουν νέους δρόμους για την τοπική ιστορία. Εν πρώτοις, πρέπει να τονιστεί ότι κύριος στόχος του Ξενόπουλου είναι η συγγραφή της εκκλησιαστικής ιστορίας της μητρόπολής του.⁵⁴ Συνεπώς, η περιγραφή των ναών και μονών της τελευταίας αποτελεί βασικό μέλημά του.⁵⁵ Ωστόσο —έχοντας, επίσης, περιγράψει αρκετά αναλυτικά και τα φρούρια της πόλης—,⁵⁶ μέσα από πληροφορίες για τη θέση των κτηρίων, τα έτη και τις αφορμές κατασκευής καθώς και την παράθεση στοιχείων της μορφολογίας τους, αλλά και με ειδήσεις για τις ενορίες και τους αναθέτες τους, εισάγει στην ιστορία της Πρέβεζας τη μνημειακή της διάσταση, καθιστώντας, έτσι, τον υλικό πολιτισμό απείκασμα των κοινωνικών εξελίξεων και στοιχείο διαμόρφωσης της συλλογικής μνήμης και ταυτότητας της πόλης. Στο εξής, η υλική όψη της τελευταίας θα αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της ιστορίας της, απασχολώντας εξίσου σοβαρά επαγγελματίες ιστορικούς και τοπικούς λογίους.⁵⁷

Με τα τρία έργα που συζητήσαμε, και μέσω των ιδιαιτεροτήτων του καθενός, ανασυντίθεται, ελπίζουμε, ανάγλυφα η ιστοριογραφική αναπαράσταση της Πρέβεζας κατά τον 19^ο αιώνα· τα συστατικά της —η συγκρότηση της θεματο-

⁵³ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 251.

⁵⁴ Για το ιστοριογραφικό είδος της εκκλησιαστικής ιστορίας που ακολουθεί ο Ξενόπουλος και τα πιθανά πρότυπά του βλ. ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ 1985, 124, 127· ΣΚΟΥΛΙΔΑΣ 2010, 107.

⁵⁵ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 251-263.

⁵⁶ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 223-225 (§§ 9-10).

⁵⁷ Για την πολεοδομική εξέλιξη της Πρέβεζας, με ιδιαίτερη αναφορά στον ρόλο των ναών για τη συγκρότηση του αστικού ιστού της κατά τον 18^ο αιώνα και με τη σχετική βιβλιογραφία βλ. ΔΟΝΟΣ 2010.

λογίας της, η περιφερειακή κατάταξη της πόλης, οι αντιθέσεις ή επικαλύψεις γενικού-τοπικού, *ιστορικής-συλλογικής μνήμης* και τοπικής-εθνικής ταυτότητας— καθορίζουν μεν, όπως θα δούμε, το ιστοριογραφικό πλαίσιο και κατά τον επόμενο αιώνα, καταδεικνύουν δε ότι τούτο δεν είναι μονολιθικό και διαρκές, αλλά μεταλλασσόμενο και ασυνεχές, καθώς εξαρτάται από την εκάστοτε δεσπόζουσα *επιστήμη*, με την έννοια που της δώσαμε στην αρχή της παρούσας εργασίας. Ας υπενθυμίσουμε, κλείνοντας αυτήν την ενότητα, ότι οι παραπάνω ιστορικές αναπαραστάσεις εκφράζουν και αποτυπώνουν τον κυρίαρχο αφηγηματικό λόγο, μέσω του οποίου νοηματοδοτούνται και νομιμοποιούνται. Η Πρέβεζα του Σάθα είναι η αρχαιακή Πρέβεζα των πολέμων που χρησιμεύει στην επερχόμενη πανελλήνια ανασύνταξη, οπότε οι τοπικές ιδιαιτερότητές της δεν ενδιαφέρουν. Η Πρέβεζα του Αραβαντινού είναι η ζώσα Πρέβεζα της Ηπείρου, που ο οθωμανικός ζυγός εμποδίζει την εθνική ολοκλήρωσή της. Σε αντίθεση με αυτές τις αφηγήσεις που λειτουργούν *προληπτικά*—αναφερόμενες δηλαδή στο μέλλον—, για την Πρέβεζα του Ξενόπουλου και των εντοπίων αναγνωστών του η ένταξη στην ελληνική επικράτεια είναι μια υπόρρητη δυνατότητα, τη στιγμή που η πόλη βιώνει *συγχρονικά* την οθωμανική πραγματικότητα: τούτη η μεταβατική υβριδικότητα φανερώνεται και στην αμφισημία του *Δοκιμίου*, στα αποδεικτικά έγγραφα του οποίου εμπεριέχονται τιμητικά διπλώματα που απονεμήθηκαν στον συγγραφέα για τις υπηρεσίες του, τόσο από το Τουρκικό όσο και από το Ελληνικό Κράτος.⁵⁸ Το 1884, όταν ο Ξενόπουλος εξέδιδε το πόνημά του όντας μητροπολίτης της ελληνικής πλέον Άρτας, κάτι τέτοιο ήταν, προφανώς, θεμιτό· εντός κάποιων ετών, ιδιαίτερα μετά το 1912, όταν ο κυρίαρχος κοινωνικός και ιστοριογραφικός λόγος είχε καταστεί αμιγώς εθνικός, παρόμοιες πρακτικές θα ήταν, με βεβαιότητα, λιγότερο αποδεκτές. Χρέος μιας «αρχαιολογίας» της ιστοριογραφίας είναι να καταδεικνύει ασυνέχειες και «παραδοξότητες» τέτοιου είδους, ενθέτοντάς τες—πέραν ιδεολογημάτων— στα ιστορικά τους συμφραζόμενα.

3. Από το 1912 στον Μεσοπόλεμο: συνέχειες και μεταβολές

Ο 20^{ός} αιώνας εισέρχεται με μια μονογραφική δημοσίευση που επαναφέρει στο προσκήνιο την αρχαιότερη ιστοριογραφική σταθερά της Πρέβεζας, τον πόλεμο. Το έτος 1900, υπό το ψευδώνυμο «Κάδμιος», εκδίδονται οι *Πολεμικαί επιχειρήσεις παρά την Πρέβεζαν*, μια στρατιωτική ανάλυση των

⁵⁸ Διπλώματα των οθωμανικών παρασήμων Μετζιδιέ διαφόρων βαθμών και του ελληνικού παρασήμου των Ανωτέρων Ταξιαρχών: ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 132, 133, 134, 135, 280-281 (η'-θ'), 295 (κγ')· πρβλ. και ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ 1985, 107, 118-119.

σημαντικότερων μαχών στην περιοχή της Πρέβεζας από τις αρχές του 16^{ου} αιώνα μέχρι την αποτυχημένη προσβολή της πόλης από τις ελληνικές δυνάμεις κατά τον Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897.⁵⁹ Χρησιμοποιώντας, κατά κύριο λόγο, ελληνικά και ξένα έργα πολεμικής ιστορίας,⁶⁰ ο συγγραφέας περιγράφει, μεταξύ άλλων, τους Βενετοτουρκικούς πολέμους, τα γεγονότα του 1798, αλλά και τις, σχετιζόμενες με την Πρέβεζα, αποτυχημένες επαναστατικές κινήσεις του 1854 και 1878 στην Ήπειρο, ούτως ώστε να καταλήξει –λαμβάνοντας υπόψη τη γεωστρατηγική μορφολογία της πόλης– στην παράθεση των γεγονότων του 1897, στα οποία, εξάλλου, αφιερώνεται το μεγαλύτερο μέρος του κειμένου.⁶¹ Σκοπός του είναι να παρουσιάσει μια τοπική ιστορική τυπολογία του πολέμου, η οποία, σε επιτυχημένες στρατιωτικά επιθέσεις, συνίσταται, κατά τη γνώμη του, στις άρτιες αμφίβιες επιχειρήσεις: αποδίδοντας την αποτυχία κατάληψης της πόλης το 1897 ακριβώς στην έλλειψη μιας καλά σχεδιασμένης επιχείρησης τέτοιου είδους, την προτείνει ως τη μόνη ενδεδειγμένη για μια *μελλοντική* κατάληψη της Πρέβεζας.⁶² Η τοπική ιστορία, λοιπόν, υποτασσόμενη εδώ στην έξωθεν ματιά, είναι αμιγώς στρατιωτική και προσφέρει την επιχειρησιακή λύση και ιστορική νομιμοποίηση για τη «νομοτελειακή» ενσωμάτωση της πόλης στον εθνικό κορμό – το τοπικό, δηλαδή, εξυπηρετεί τις στοχοθεσίες του εθνικού-γενικού.⁶³

Ιστοριογραφικές παρακαταθήκες και ιστορικές εξελίξεις συναντιούνται σε μια αξιοθαύμαστη συναστρία όταν το 1912 η Πρέβεζα εντάσσεται στην ελληνική επικράτεια – μέσω πάλι του πολέμου. Κατά τα πρώτα χρόνια της προσαρμογής στη νέα πραγματικότητα ο τελευταίος προσφέρει την ιδανική λύση μιας επικαιρικής ιστοριογραφίας –μιας δημόσιας ιστορίας, θα λέγαμε

⁵⁹ ΚΑΔΜΙΟΣ 1900· η μελέτη, ενίοτε, αποδίδεται υποθετικά στον αξιωματικό Μάρκο Μπότσαρη (1841-1900), που συμμετέσχε στις επιχειρήσεις του 1897 στην Πρέβεζα.

⁶⁰ ΚΑΔΜΙΟΣ 1900, 2, όπου παρατίθεται η χρησιμοποιηθείσα βιβλιογραφία.

⁶¹ ΚΑΔΜΙΟΣ 1900, 42-84. Η άριστη τοπογραφική γνώση και η λεπτομερής ημερολογιακή παράθεση των πολεμικών γεγονότων παραπέμπει σε προσωπική εμπλοκή του συντάκτη ή των πληροφορητών του· η τοπογραφία της πόλης είναι, βέβαια, αυστηρά στρατιωτική, εξαλείφοντας κάθε άλλη διάσταση τοπικότητας. – Για τα γεγονότα του 1854, 1878 και 1897 πρβλ. και ΔΗΜΑΡΑΤΟΣ 1932, 658-659, για τον οποίο βλ. τη συζήτηση παρακάτω· ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ 1992, 458-467 (για το 1854), 532-537 (για το 1878)· ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ 1997 (για το 1897).

⁶² ΚΑΔΜΙΟΣ 1900, 85-99· χαρακτηριστικά είναι τα λεγόμενα στον πρόλογο του βιβλίου, όπου επισημαίνεται ότι η μελέτη παλαιότερων, επιτυχημένων ή μη επιχειρήσεων «τυγχάνει τὸ ἀσφαλέςτερον ἐχέγγυον πρὸς ἐπιτυχὴ διεξαγωγὴν μελλούσης τοιαύτης [ενν. επιχείρησης] [...]», ΚΑΔΜΙΟΣ 1900, 5.

⁶³ Ενδιαφέρονσα ιστοριογραφικά είναι η αντιπαραβολή του κειμένου του Καδμίου, σχετικά με τα γεγονότα του 1897, με τις λιτές εγγραφές για το ίδιο θέμα στο προσωπικό ημερολόγιο του Ι.Μ. Ρέντζου –κατοίκου και μέλους παλαιάς οικογένειας προκρίτων της Πρέβεζας–, με την οποία γίνεται καταφανής η διαφορετική οπτική γενικού και τοπικού: ΡΕΝΤΖΟΣ 2013, 59-62 (Απρίλιος-Μάιος 1897), όπου και σχολιασμός των γεγονότων από τον επιμελητή με αναφορές στον τύπο της εποχής.

σήμερα—, η οποία, είτε με τη μορφή δημοσιευμάτων του τύπου είτε με τη μορφή φυλλαδίων που εξιστορούν τα επιχειρησιακά γεγονότα της άλωσης της πόλης από τα ελληνικά στρατεύματα, θεμελιώνει την επερχόμενη, αποκλειστικά ελληνική, τοπικότητα του χώρου.⁶⁴ βαθμηδόν, η μικτή οθωμανική πραγματικότητα, που ήταν εμφανέστατη στον Αραβαντινό και τον Ξενόπουλο, θα δώσει τη θέση της στον εθνικό μονισμό, μετατρεπόμενη από ζωντανή σε αρχειακή, ακόμη και ξεχασμένη μνήμη.⁶⁵ Από την άλλη, τόσο η ακαδημαϊκή ιστοριογραφία όσο και η ζώσα *συλλογική μνήμη* της πόλης θα διανύσουν ένα διάστημα αμηχανίας μέχρι να εντάξουν την ιστορία της Πρέβεζας στον νέο δεσπίζοντα λόγο του εθνικού. Μοιραία, η μετατόπιση αυτή θα γινόταν με το υλικό που παγιώθηκε ως ιστορία της πόλης τον προηγούμενο αιώνα, προσαρμολύμενο, βέβαια, στις νέες επιταγές.

Μόλις τη δεκαετία του 1920 θα δει το φως της δημοσιότητας η πρώτη επιστημονική ιστορική πραγματεία για την Πρέβεζα. Για την ακρίβεια, πρόκειται για μια σειρά άρθρων που ο Πέτρος Α. Φουρίκης (1878-1936) δημοσίευσε στα επιστημονικά περιοδικά *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* και *Ηπειρωτικά Χρονικά* κατά το διάστημα 1924-1930.⁶⁶ Ο συγγραφέας, καταγόμενος από τη Σαλαμίνα, σπούδασε στη Φιλοσοφική και Νομική Σχολή Αθηνών και υπηρέτησε αρχικά ως ελληνοδιδάσκαλος. Έχοντας για πολλά χρόνια εργαστεί ως συντάκτης του *Ιστορικού Λεξικού της Ελληνικής Γλώσσας* της Ακαδημίας Αθηνών, το 1930 —όντας διδάκτωρ— τοποθετήθηκε στο Λαογραφικό Αρχείο της τελευταίας, στο οποίο αργότερα, και μέχρι τον θάνατό του, χρημάτισε διευθυντής. Στα ενδιαφέροντά του, εκτός της λαογραφίας, συμπεριλαμβάνονταν ετυμολογικά, τοπωνυμικά, αρχαιολογικά καθώς και ιστορικά θέματα πολλών περιοχών (π.χ. Σουλίου, Μεγάρων, Σαλαμίνας, Αθήνας, Αν-

⁶⁴ Για το χρονικό της άλωσης της Πρέβεζας —μέσω αμφίβιας επιχείρησης, όπως θα επιθυμούσε ο Κάδμος (!)— βλ. παραδειγματικά ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 1992, με πολλά έγγραφα, αποσπάσματα εφημερίδων και προσωπικές μαρτυρίες. Για μια χρονικά κοντινή στα γεγονότα, εκλαϊκευμένη περιγραφή των επιχειρήσεων σε φυλλάδιο της «Πολεμικής Βιβλιοθήκης Φέξη» βλ. ΤΡΙΓΟΝΙΔΗΣ 1914 (παρουσίαση αποσπασμάτων στο: ΚΟΥΡΤΗΣ 2009). Ο Τριγωνίδης εξιστορεί την άλωση από την οπτική του εθνικού κέντρου, αντιδιαστέλλοντας τη γενναιότητα των Ελλήνων προς τον τρόπο των Τούρκων, και πλέκοντας το εγκώμιο του κρητικού πρωταγωνιστή της μάχης στη Νικόπολη, που προηγήθηκε της κατάληψης, Κωνσταντίνου Μάνου· τοιςυτοτρόπως, η εθνική θριαμβική ρητορική —κατά ιστορική ειρωνεία, μακρινός απόγονος των βενετικών *relazioni* για τις καταλήψεις της Πρέβεζας το 1684 και 1717— δεν αφήνει χώρο για παράθεση της πολύ πιο διαφοροποιημένης έσωθεν ματιάς των συγχρόνων με τα τεκταινόμενα Ελλήνων κατοίκων της πόλης, όπως αυτή καταγράφεται σε προσωπικές ημερολογιακές εγγραφές και μαρτυρίες, για τις οποίες βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 1992, 95-99· τώρα και στο: ΡΕΝΤΖΟΣ 2013, 469-472 (Οκτώβριος 1912). — Περί το 1912 πρβλ. και τις εργασίες στον παρόντα τόμο, με τις σχετικές παραπομπές.

⁶⁵ Για τη μεταβατική ιστορική εικόνα της πόλης λίγο μετά τον πόλεμο του 1912 πρβλ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ 1913, 187-191.

⁶⁶ ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1924· 1928· 1929· 1930.

δρίτσαινας).⁶⁷ Από την άποψη αυτή, τα κείμενα για την πόλη του Αμβρακικού, γραμμένα κατά την ώριμη επιστημονική φάση του συγγραφέα, δεν είναι καρπός κάποιας ιδιαίτερης σχέσης του με τον χώρο⁶⁸ αλλά εντάσσονται στο παραπάνω ερευνητικό πλαίσιο: η εργασία του 1924 αποτελεί μια τοπωνυμική-ετυμολογική ανάλυση του ονόματος της Πρέβεζας, αυτή του 1928 αφιερώνεται στην ιστορία της γειτονικής αρχαίας Νικόπολης, ενώ εκείνες των ετών 1929 και 1930 στην ιστορία και τους ναούς της νεότερης πόλης αντίστοιχα. Πρωτόφαντος είναι ο πλούτος των συγκεντρωθέντων τεκμηρίων, που προσδίδουν στις μελέτες αυτές καταστατική σημασία για την τοπική ιστορία και τις καθιστούν, όπως έχει τονιστεί, αξεπέραστες.⁶⁹ Βέβαια, μια λεπτομερής αποτίμηση της συμβολής του Φουρίκη στην ιστορία της Πρέβεζας θα διασπούσε το πλαίσιο και τους σκοπούς του παρόντος πονήματος.⁷⁰ Έτσι, στα ακόλουθα κριτικά σκιαγραφήματα θα επικεντρωθούμε στην ιστοριογραφική προσέγγισή του, διακρίβωνοντας αλλαγές που επέφερε αλλά και συνέχειες που συνειδητά ή ασυνείδητα τήρησε.

Στοχοθεσίες, μέθοδοι και αποτελέσματα. Ο Φουρίκης ασχολείται με την Πρέβεζα, «περί ἧς πολλὰ μὲν, ἀλλ' ἐλάχιστα μέχρι τοῦδε ἀσφαλῆ ἐλέχθησαν».⁷¹ Σκοπός του δεν είναι η παρουσίαση ολοκληρωμένης αφήγησης της ιστορίας της, αλλά η σύνταξη «σημειωμάτων» προς χρήση εκείνων που θα προχωρήσουν μελλοντικά στη συγγραφή ιστορίας των μεμονωμένων ηπειρωτικών πόλεων αλλά και σύνολης της Ηπείρου.⁷² Ο στόχος του, λοιπόν, δεν διαφέρει από εκείνον που, όπως είδαμε, έθεσε ο Αραβαντινός 68 έτη πριν· η διαφορά έγκειται στη μέθοδο, καθώς η αξία των σημειωμάτων θα προκύψει «ἐκ τῆς, κατὰ τὸ δυνατόν, συστηματικῆς χρησιμοποίησεως τῶν πηγῶν καὶ τῶν βοηθημάτων [...]».⁷³ Τοιουτοτρόπως, οι εργασίες του εντάσσονται στην παράδοση της ιστορικοιστικής ιστοριογραφίας, σύμφωνα με την οποία η συγκέντρωση όσο το δυνατόν περισσότερων ιστορικών τεκμηρίων είναι σε θέση να αποκαθάρει την ιστορία από επαναλαμβανόμενες πλάνες και, ταυτόχρονα, να αποκαλύψει *πῶς ὄντως συνέβησαν τα γεγονότα*.⁷⁴ Πράγματι, μέσω της συ-

⁶⁷ Για τη ζωή και το έργο του Φουρίκη βλ. αναλυτικά ΦΩΚΙΤΗΣ 1936.

⁶⁸ Πιθανότατα ο Φουρίκης επισκέφτηκε μόνον άπαξ την Πρέβεζα, το 1898, όπως φαίνεται από όσα σημειώνει στο χρονολογικά τελευταίο άρθρο που της αφιέρωσε: ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1930, 211-212.

⁶⁹ ΣΑΒΒΙΔΗΣ 1993, 25-26.

⁷⁰ Για μια κωδικοποίηση και συζήτηση σε οκτώ σημεία των θεμάτων όπου η συνεισφορά του Φουρίκη ήταν καθοριστική, ιδιαίτερα για τη Μεσαιωνική περίοδο μέχρι τις αρχές του 16^{ου} αιώνα, με συμπερίληψη των νεότερων αποτελεσμάτων της έρευνας βλ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ 1993, 26-34, που παραμένει και η βασικότερη εργασία για όποια μελλοντική ενασχόληση με αυτήν τη θεματική.

⁷¹ ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1924, 275.

⁷² ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1928, 118.

⁷³ ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1928, 118.

⁷⁴ Για μια κριτική συζήτηση αυτής της ιστοριογραφικής προσέγγισης βλ. ΙΓΚΕΡΣ 2006, 39-49.

σηματικής καταγραφής των πηγών και της σχολαστικής παραπομπής σε ελληνικά και ξένα ιστορικά εγχειρίδια ο Φουρίκης υποδεικνύει πρώτος την παλαιότερη αναφορά στο τοπωνύμιο της Πρέβεζας, επισημαίνει τη σύγχυση παλαιότερων συγγραφέων σχετικά με το όνομα *Παλαιοπρέβεζα*, που το αποδίδει στην αρχική μεσαιωνική περίοδο της πόλης διαχωρίζοντάς το από την αρχαία Νικόπολη, ενώ αναθεωρεί και παγιωμένα ιστορικά ή χρονολογικά σφάλματα.⁷⁵ κυρίως, όμως, παραθέτει αλυσίδα γεγονότων που δημιουργούν μια ιστορική συνέχεια και περιοδολόγηση της πόλης από τον 11^ο αιώνα ως το 1912.⁷⁶ Στο άλλο μεγάλο θέμα που τον απασχόλησε μακροχρόνια, την ετυμολογία του τοπωνυμίου, ο Φουρίκης κινείται μεθοδολογικά ως λαογράφος: απορρίπτοντας την ιταλική, προτείνει την αλβανική προέλευση της λέξης –με τη σημασία του «περάσματος»– στηρίζοντας τα ιστορικά και γλωσσολογικά επιχειρήματά του με προσωπικά αλβανόφωνα ακούσματα από την ιδιαίτερη πατρίδα του.⁷⁷

Με τις δημοσιεύσεις του σε ελληνικά και ξένα περιοδικά ο Φουρίκης πέτυχε κάποια διεθνοποίηση της πρεβεζάνικης ιστορίας· ιδιαίτερα ως προς το όνομα της πόλης, προκάλεσε μια ζωνρή επιστημονική συζήτηση σχετικά με την αλβανική ή, για άλλους, σλαβική προέλευσή του, η οποία είναι ακόμη ανοικτή.⁷⁸ Βέβαια, πρέπει να τονιστεί ότι στην πλειονότητά τους οι πηγές που κατέστησε γνωστές ο Φουρίκης –και έγιναν βασικό εργαλείο πολλών ερευνητών μέχρι τις μέρες μας– δεν αποτελούν αρχειακά έγγραφα αλλά φιλολογικές ή δευτερογενείς πηγές, πρακτική που θα σφραγίσει για μεγάλο χρονικό διάστημα την ιστοριογραφική φυσιογνωμία της Πρέβεζας.

Η Νικόπολη και το πρόβλημα της συνέχειας. Αν και η επαφή της Πρέβεζας με τον ερειπιώνα της γειτονικής Νικόπολης ήταν πάντοτε ενεργή, ιδιαίτερα από τη βενετική περίοδο και εντεύθεν με τη χρήση αρχαίων *spolia* στα

⁷⁵ Για την παλαιότερη μνεία της Πρέβεζας βλ. εδώ παραπάνω με σημ. 4. – Για την Παλαιοπρέβεζα καθώς και την αποκατάσταση της εσφαλμένης ταύτισης της πόλης με τη Βερενικίδα και την Ακτιάδα: ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1924, 275-278· πρβλ. εδώ παραπάνω σημ. 30, 37· περί αυτών βλ. και ΣΑΒΒΙΔΗΣ 1993, 26-27, με νεότερη βιβλιογραφία. – Ανάμεσα στις πολλές διορθώσεις ημερομηνιών και γεγονότων σημειώνουμε τις σχετικές με τις επιχειρήσεις του Pesaro και τη μέχρι τότε υποτιθέμενη πρώτη βενετική κατάκτηση και κατοχή της Πρέβεζας μέχρι το 1530: ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1929, 274-276 (με σημ. 3 στη σ. 175, σημ. 2 στη σ. 178)· πρβλ. εδώ παραπάνω με σημ. 19 για περαιτέρω βιβλιογραφία.

⁷⁶ ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1928.

⁷⁷ ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1924, 283-293.

⁷⁸ Για τη διεθνή πρόσληψη των πορισμάτων του Σαλαμίνιου επιστήμονα για την Πρέβεζα βλ. ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1929, 265 σημ. 5· ΣΑΒΒΙΔΗΣ 1993, 28-29 (με τις νεότερες θέσεις και τη βασική βιβλιογραφία επί του θέματος). Εντυπωσιακό είναι ότι ενώ ο τελευταίος βλέπει με συμπάθεια την άποψη του Φουρίκη, στα συμπεράσματα του πρώτου συνεδρίου για την ιστορία της Πρέβεζας –από το οποίο προέρχεται και η μελέτη του Σαββίδη– η σλαβική προέλευση θεωρείται βέβαιη (!): ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ-ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ 1993, 276-277.

κτίρια της νεότερης πόλης,⁷⁹ στα ιστορικά έργα του 19^{ου} αιώνα που συζητήσαμε δεν διαφαίνεται κάποια ανάγκη διασύνδεσης των δύο πόλεων.⁸⁰ Σε αυτό συνετέλεσαν, προφανώς, η ισχυρή ταύτιση της πόλης του Αυγούστου με τη ρωμαϊκή ιστορία και η υποτιθέμενη κτίση της Πρέβεζας στα τέλη του 15^{ου} αιώνα από τους Οθωμανούς. Η ένταξη της τελευταίας στο Ελληνικό Κράτος και η έναρξη των ανασκαφών της Νικόπολης το 1913 από τον Αλέξανδρο Φιλαδελφέα (1867-1955) δημιουργούν νέα δεδομένα, τα οποία θα ωθήσουν τον Φουρίκη στον κεντρικό στόχο της έρευνάς του, την ανάδειξη δηλαδή της ιστορικής συνέχειας αρχαίας και νέας πόλης, όπως, άλλωστε, δηλώνει και ο ενιαίος τίτλος «Νικόπολις – Πρέβεζα» των τριών άρθρων του στα *Ηπειρωτικά Χρονικά*.⁸¹ Η σύνδεση των δύο πόλεων, σύμφωνα με τον Φουρίκη, είναι νομοτελειακή, καθώς η καταστροφή της μίας οδηγεί στην ανάδυση της άλλης, «της γεωγραφικής θέσεως συντελουμένης».⁸² Επιτακτική είναι η συγκέντρωση όσο το δυνατόν περισσότερων ιστορικών στοιχείων που αναφέρονται σε αυτήν τη γεωγραφική ενότητα, η μαρτυρία των οποίων αυτομάτως θα αναδείξει και την ιστορική συνέχεια. Έτσι, στην εργασία του 1928 σκιαγραφείται η ιστορία της Νικόπολης από την ίδρυσή της μέχρι την ερήμωσή της.⁸³ αυτό επιτυγχάνεται καθώς τα πολεμικά γεγονότα, κατά κύριο λόγο, αλλά και η πολιτειακή θέση της πόλης, συνοδευόμενα από έναν κατάλογο των Νικοπολιτών επισκόπων, αποθησαυρίζονται σχολαστικά με τη βοήθεια *πρωτίστως* των αρχαίων πηγών και κάποιων σύγχρονων ιστορικών μελετών. Ωστόσο, το πέραςμα από τη Νικόπολη στην Πρέβεζα, και οι απαρχές της δεύτερης, δεν είναι δυνατόν να ανιχνευθούν μέσω μιας θετικιστικής επισώρευσης δεδομένων διότι οι πηγές σιγούν.⁸⁴ Ο Φουρίκης, έχοντας στα χέρια του μόνον το γεγονός ότι η Πρέβεζα αναφέρεται για πρώτη φορά στο *Χρονικόν του Μορέως*, προβαίνει, λοιπόν, σε μια θεωρητική κατασκευή: με την ερήμωση της Νικόπολης ένα νέο λιμάνι είναι αναγκαίο· το λιμάνι αυτό πρέπει να είναι σε ένα κρίσιμο γεωγραφικό σημείο, ένα πέραςμα, εξού και το τοπωνύμιο *Πρέβεζα*,

⁷⁹ Σχετικά με αυτό βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ 2010, κυρίως 6-17· ΔΟΝΟΣ 2010, 444.

⁸⁰ Πρβλ. εδώ παραπάνω σημ. 30, 37, 45.

⁸¹ Για την έναρξη των ανασκαφών στη Νικόπολη βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ 2010, 11-12· πρβλ. και ΠΑΝΤΟΥ et al. 2007· επίσης ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ, στον παρόντα τόμο, 339-382.

⁸² ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1928, 117.

⁸³ Ο Φουρίκης δείχνει τα τέλη του 10^{ου} αιώνα ως τελικό ορόσημο για την ιστορία της πόλης, χωρίς να παίρνει σαφή θέση για τα αίτια της ερήμωσής της: ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1928, 138-139· πρβλ. και ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1924, 293 με σημ. 2. Στην έρευνα φέρονται ως υπαίτιες για άλλους βουλγαρικές, για άλλους τουρκικές επιδρομές κατά τον 11^ο αιώνα: ΣΑΒΒΙΔΗΣ 1992· 1993, 27 με σημ. 11· ARGYROS 2003· ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ 2010, 5.

⁸⁴ Πρβλ. ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1929, 266-271, όπου σκιαγραφείται η ηπειρώτικη ιστορία από τον 11^ο ως τον 15^ο αιώνα: μολονότι η Πρέβεζα –εξαιρουμένης της αναφοράς στο *Χρονικόν* (βλ. παρακάτω)– απουσιάζει, ο συγγραφέας υποθέτει ανάλογη πορεία με εκείνη των γύρω περιοχών (ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1929, 271).

όπως έδειξε στην εργασία του 1924· αυτό το λιμάνι θα είχε μια οικιστική εξέλιξη, την οποία πρέπει να φανταστούμε ως εξής: «έμπορικὸς τις σταθμὸς (σκάλα), ὅστις βαθυμεθὸν ἐξετελείθη εἰς συνοικισμόν, χωρίδιον, χωρίον, κώμην καὶ κωμόπολιν».⁸⁵ τέλος, το σύνολο ή μέρος αυτής της εξέλιξης θα πρέπει να είχε ολοκληρωθεί τουλάχιστον 100 χρόνια πριν από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα, όταν δηλαδή λαμβάνει χώρα η επιδρομή που αφηγείται το *Χρονικόν*.⁸⁶ Επιπροσθέτως, στην τελευταία εργασία του ο Φουρίκης συνδέει το λιμάνι του Αγίου Νικολάου, που επίσης αναφέρεται στο *Χρονικόν*, με τον ομώνυμο ναό που βρίσκεται στην περιοχή, χρονολογώντας τον όχι στη Μεταβυζαντινή αλλά στη Βυζαντινή εποχή, αμφισβητώντας αρχαιολογικά συμπεράσματα του Φιλαδελφέως.⁸⁷ η παλαιότητα του ναού, ο οποίος, κατά τον Φουρίκη, δεν αποκλείεται να προϋπήρχε του οικισμού και να ήταν στην αρχική του φάση εξάρτημα της Νικόπολης, είναι για αυτόν τεκμήριο της συνέχειας παλαιάς και νέας πόλης.⁸⁸

Οι απόψεις του Φουρίκη –που αναμένουν τον αρχαιολογικό έλεγχο– έχουν επιδράσει καθοριστικά στη μετέπειτα έρευνα για τις απαρχές και την πορεία της Πρέβεζας μέχρι και τον 15^ο αιώνα. Στο παρόν πλαίσιο, δεν μπορούμε, δυστυχώς, να υπεισέλθουμε σε αυτήν τη συζήτηση.⁸⁹ Αρκεί, μόνον, να τονι-

⁸⁵ ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1929, 264 (έμφαση στο πρωτότυπο)· πρβλ., όμως, στο ίδιο (266), όπου ομολογείται η έλλειψη οποιουδήποτε τεκμηρίου σχετικού με μια εξελικτική πορεία τέτοιου είδους· μολαταύτα, το σχήμα –παρόν ήδη στο ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1924, 293-294– έχει υιοθετηθεί αυτολεξεί στην έρευνα: ΣΑΒΒΙΔΗΣ 1993, 28 με σημ. 12· ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ 2010, 5· πρβλ., όμως, εδώ παρακάτω σημ. 89.

⁸⁶ ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1924, 283, 294· 1929, 264, 265.

⁸⁷ ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1930, 217-225· πρβλ. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ 1915, 221-225· ο Φουρίκης ισχυρίζεται ότι ο Φιλαδέλφews, ακολουθώντας τη χρονολογία που παραδίδει και ο Ξενοπούλος περί ίδρυσης της πόλης το 1495, κατατάσσει τον ναό του Αγίου Νικολάου στη Μεταβυζαντινή εποχή. Τα μορφολογικά στοιχεία που εκτίμησε ο Φιλαδέλφews ήταν όντως μεταβυζαντινά, όπως έδειξε περιορισμένη ανασκαφική έρευνα στον ναό το 1987, που διαπίστωσε τρεις φάσεις από τις οποίες οι δύο τελευταίες ανήκουν πιθανότατα στον 19^ο αιώνα. Για την παλαιότερη φάση δεν ήταν δυνατή η χρονολόγηση, πράγμα που, προς το παρόν, αφήνει ανοιχτό το θέμα της αρχαιότητας του ναού: ΧΑΛΚΙΑ 1987· περί αυτού βλ. και ΣΑΒΒΙΔΗΣ 1993, 31-32· ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ 2010, 6.

⁸⁸ ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1930, 218.

⁸⁹ Σχετικά βλ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ 1993, 29-31, 34-36 (με νεότερη βιβλιογραφία)· 1997· σε αμφότερες τις μελέτες γίνεται διάκριση μεταξύ παλαιάς και νέας μεσαιωνικής Πρέβεζας, όπου η νέα δημιουργείται (οχυρώνεται) τον 15^ο αιώνα από τους Οθωμανούς στον χώρο της ερειπωμένης παλαιάς. Καθώς αρχαιολογικά κατάλοιπα Βυζαντινής εποχής στην περιοχή της Πρέβεζας δεν έχουν εντοπιστεί, οι τελευταίες έρευνες υποθέτουν ότι ο οικισμός που ακολούθησε την ερήμωση της Νικόπολης πρέπει να βρισκόταν στον όρμο Βαθύ, όπου έχουν έρθει στο φως μεσαιωνικά κατάλοιπα: ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ 2010, 5-6 (με τη σχετική βιβλιογραφία)· βλ. και ΒΕΙΚΟΥ 2012, 481-484 Αρ. Κατ. S/N 88, 493-494 Αρ. Κατ. S/N 97. Δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή η άποψη της Κωνσταντάκη ότι ο Φουρίκης θεωρούσε ως δυνατή την αρχική θέση του οικισμού της Πρέβεζας στο Βαθύ. Κάτι τέτοιο, αφενός δεν προκύπτει από τα γραπτά του,

στεί ότι ο Φουρίκης προσπαθεί να εφαρμόσει και στην περίπτωση της Πρέβεζας την κυρίαρχη ιστοριογραφική θεωρία της εθνικής συνέχειας. Προς τούτους, σε όλες τις μεταγενέστερες περιόδους μέχρι το 1912 παρουσιάζει την Πρέβεζα αποκλειστικά μέσα από τον πόλεμο.⁹⁰ Ξεκινώντας, λοιπόν, από μια θετικιστική καταγραφή, ο Σαλαμίνιος ιστορικός θα αγνοήσει άλλες μεταβλητές της ιστορίας της πόλης (οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές) που επιζητούν σύνθεση και όχι συγκέντρωση· μολαταύτα, όταν απουσιάζουν οι αποδείξεις, θα αναγκαστεί να παρακάμψει τη γεγονοτολογική προσέγγιση αποδεχόμενος υποθετικές απαρχές, οι οποίες, στηριζόμενες σε θεωρητικά εξελικτικά σχήματα, δεν υποστασιοποιούνται από τις γραπτές πηγές που αποτελούν την ερευνητική του βάση, υπαγορεύονται, όμως, από τον δεσπόζοντα εθνικό ιστοριογραφικό λόγο.

Ο ιστορικός και ο ιστοριοδίφης. Το έργο του Φουρίκη δεν έγινε αντικείμενο σχολιασμού μόνον από επαγγελματίες αλλά και από ερασιτέχνες ιστορικούς· μέσω ενός διαλόγου, ο οποίος διεξήχθη στις σελίδες των *Ηπειρωτικών Χρονικών*, μπορούμε στο παράδειγμα της Πρέβεζας να παρακολουθήσουμε τη σχέση ιστορικού-ιστοριοδίφη. Στο τεύχος του 1930⁹¹ ο ιατρός Χρ. Δάλλας προβαίνει σε τρεις παρατηρήσεις που αφορούν στην εργασία του 1929: Πρώτον, παραπέμποντας στο κλασικό ιστορικό έργο του Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall για την ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (10 τόμοι, Pest 1827-1833), προσθέτει μια είδηση αφορούσα τον δεύτερο Βενετοτουρκικό πόλεμο και την κατασκευή 28 πλοίων από τον μπέη της Πρέβεζας, η οποία παραδίδεται από οθωμανικές πηγές και δεν περιέχεται στην εργασία του Φουρίκη.⁹² Δεύτερον, επισημαίνει ότι ο Μπαρμπάροσσα, πρωταγωνιστής της ναυμαχίας του 1538, δεν ήταν Γάλλος εξωμότης, όπως έγραψε ο Ξενόπουλος, αλλά εξισλαμισμένος Έλληνας. Τρίτον, θεωρεί, ως γνώστης του χώρου εφόσον πολέμησε το 1897 στην περιοχή της Πρέβεζας, ότι το port de Saint Nicolas le Tort του *Χρονικού του Μορέως* –που προτείνει να διαβαστεί le Fort– δεν βρίσκεται στην Πρέβεζα αλλά στις εκβολές του Λούρου, όπου και παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου, από όπου πήρε το όνομά του το κοντινό λιμάνι. Ο Φουρίκης απαντά αρκετά αναλυτικά στον ίδιο τόμο.⁹³

αφετέρου θα κατέρριπτε τη σύνδεση του ναού του Αγίου Νικολάου με το ομώνυμο λιμάνι του *Χρονικού*, στο οποίο τοποθετεί ρητά τη μετέπειτα πόλη (ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1929, 264 σημ. 1). Κατά τη γνώμη μας, οποιαδήποτε συζήτηση για τις απαρχές της πόλης θα πρέπει να ξεκινήσει με τον χρονικό διαχωρισμό του τοπωνυμίου Πρέβεζα από τον μετέπειτα οικισμό, όπως προτείνεται στο ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2010, 397· βέβαια, για ουσιαστική πρόοδο των γνώσεών μας επιβάλλεται εκτενής αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή του Αγίου Νικολάου και στο Βαθύ.

⁹⁰ ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1929, 273-294.

⁹¹ ΔΑΛΛΑΣ 1930.

⁹² Για αυτόν τον πόλεμο βλ. όσα σημειώθηκαν εδώ παραπάνω με σημ. 19.

⁹³ ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1930, 219 σημ. 4, 227-228 με σημ. 1.

Για τα πρώτα δύο θέματα σημειώνει ότι δεν αποτελούν μέρος της ιστορίας της Πρέβεζας· ειδικά για το θέμα της ναυπήγησης των πλοίων γράφει ότι αποτελεί μέρος της ναυτικής ιστορίας της «Τουρκίας», που σχετίζεται μόνον «ἐπεισοδιακῶς» με την πόλη και η ανίχνευσή του προϋποθέτει έρευνα μη προσβάσιμων (τουρκικών) αρχείων. Για το τρίτο, και κρισιμότερο, ζήτημα επισημαίνει ότι η μεταβολή του *le Tort* σε *le Fort* δεν προάγει τη συζήτηση, χωρίς ο ίδιος, ωστόσο, να κάνει κάποια αντιπρόταση· επιπλέον, δηλώνει ότι ποτέ δεν υπέθεσε την ύπαρξη οχυρού στο λιμάνι του Αγίου Νικολάου, όπως έγραψε ο Δάλλας, το οποίο, κι αν ακόμη υπήρχε, θα είχε ιταλική και όχι γαλλική ονομασία στο *Χρονικόν* (*Fortezza* και όχι *Fort*)· σχετικά δε με τη θέση του ναού στις εκβολές του Λούρου, τονίζει ότι, σύμφωνα με πληροφορίες «ναυτιλλομένου» γνώστη της περιοχής, ο ναός απέχει αρκετά από τον εκεί ομώνυμο όρμο, ο οποίος, εξάλλου, στρατηγικά δεν θα ήταν χρήσιμος για μια απόβαση στην περιοχή της Άρτας σε αντίθεση με άλλα λιμάνια του Αμβρακικού.⁹⁴ Συμπληρώνει, ως κατακλείδα, ότι η επιστημονική συγγραφή της ηπειρωτικής ιστορίας θα προκύψει «διὰ τῆς συστηματικῆς συλλογῆς τοῦ σχετικοῦ ὕλικου» και όχι ασχέτων πληροφοριών. Ανταπαντώντας ο Δάλλας⁹⁵ υπογραμμίζει πολλακίς ότι σκοπός του δεν ήταν η κριτική του επιστήμονα· από την άλλη, επιμένει ότι η πληροφορία από τη ναυτική ιστορία της Τουρκίας που παραθέτει είναι μέρος της ιστορίας της Πρέβεζας, όπως και τα του Μπαρμπάροσσα, για τα οποία και ο Σεραφεΐμ Ξενοπούλος έκανε λόγο στο περί Πρέβεζας πόνημά του· για το θέμα του Αγίου Νικολάου, επισημαίνει ότι μια ιταλική ονομασία σε γαλλικό κείμενο θα ήταν άνευ νοήματος, ενώ ισχυρίζεται ότι τα μεγαλύτερα λιμάνια του Αμβρακικού θα διέθεταν και αρτιότερη άμυνα, συνεπώς οι επιτιθέμενοι θα έπρεπε να τα αποφύγουν, όπως, εξάλλου, έπραξαν και τα ελληνικά στρατεύματα το 1897· τέλος, δηλώνει ότι η απόσταση ναού-όρμου είναι πολύ μικρότερη από ό,τι μετέδωσε ο πληροφορητής του Φουρίκης, μιας και ο ίδιος, λόγω της φυσικής του παρουσίας στην περιοχή κατά τον πόλεμο, γνωρίζει τον χώρο.

Η αναγκαστικά περιληπτική παρουσίαση του διαλόγου κάνει, νομίζουμε, σαφή τα προβλήματα που ανακύπτουν στη διάδραση ακαδημαϊκών και τοπικών ιστορικών. Ο Φουρίκης, εκπροσωπώντας –και ως συνεργάτης του ανώτατου πνευματικού ιδρύματος της χώρας– την επίσημη ιστοριογραφία, ορίζει αυτοδικαίως τα όρια της ιστορικής έρευνας εμμένοντας στην αυστηρή συ-

⁹⁴ Στον Δάλλα (ΔΑΛΛΑΣ 1930, 116 σημ. 1) υπάρχει υποσημείωση της σύνταξης που ταυτίζει τον εν λόγω ναό με εκείνον του «Αγ. Νικολάου στους Λάτες»· αντίθετα, ο Φουρίκης συνδέει με τον ναό κτητορική επιγραφή του 18^{ου} αιώνα για να δείξει ότι το κτίσμα δεν υπήρχε κατά τον Μεσαίωνα· η εν λόγω επιγραφή, σήμερα στο Μουσείο Νικοπόλεως, προέρχεται από τον ερειπωμένο ναΐσκο του «Αγ. Νικολάου του Βάλτου»: ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, 153, με σημ. του επιμελητή μετά την σημ. 5 του κειμένου και εικ. 1· πρβλ. και ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 259.

⁹⁵ ΔΑΛΛΑΣ 1931.

γκέντρωση *γραφτών* πηγών, των οποίων η σχετικότητα κρίνεται από τη συμβολή τους στο εθνικό, ελληνοκεντρικό αφήγημα· πληροφορίες που σφράγισαν καθοριστικά την ιστορική φυσιογνωμία του χώρου, όπως εν προκειμένω, η ζωτική θέση της Πρέβεζας στο αμυντικοεπιθετικό σύστημα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας,⁹⁶ κρίνονται ως άσχετες στον βαθμό που ο δεσπότης ιστορικός λόγος δεν τις θεωρεί προσλήψιμες στην αφήγησή του. Δημιουργείται, τοιουτοτρόπως, μια ιστοριογραφική παράδοση που σχεδόν μέχρι τα τέλη του 20^{ου} αιώνα αποκλείει ουσιώδεις ιστορικές συνισταμένες της πόλης. Περαιτέρω, η χωρική αναφορικότητα της ιστορίας θεματοποιείται μόνον όταν τίθενται συγκεκριμένα ερωτήματα τοπογραφίας από τον Δάλλα, στα οποία ο Φουρίκης αναγκάζεται να απαντήσει καταφεύγοντας σε πληροφορητές με γνώση του τοπικού. Από την άλλη, ο ιστοριοδίφης έχει ως αφετηρία την προσωπική βίωση του χώρου, στην οποία προσδίδει οντολογική, μη μεταβαλλόμενη σημασία, χωρίς να επεξεργάζεται τη διαφορετικότητα των ιστορικών συνθηκών και αναπαράγοντας έναν αφηγηματικό λόγο που δομείται μέσω *προφορικών* πηγών. Τέλος, γίνεται φανερό η ασυμμετρία των δύο λόγων όταν ο επαγγελματίας απορρίπτει, χωρίς εμφανή λόγο, εύλογες υποθέσεις του ερασιτέχνη, ακυρώνοντας οποιαδήποτε πιθανή και χρήσιμη σύνθεση.⁹⁷ Η διεκυστίνδα τοπικού-γενικού, για την οποία ήδη μιλήσαμε, αποτελεί, λοιπόν, μια ιστοριογραφική σταθερά που διαμορφώνει καθοριστικά, αν και συχνά υπόρρητα, το τοπικό ιστορικό.

Ξεκινώντας από μια κατεξοχήν έξωθεν ματιά και επικεντρώνοντας στις γραπτές πηγές ο Φουρίκης καθιστά την Πρέβεζα επιστημονικό ιστοριογραφικό υποκείμενο μεταθέτοντας το βάρος από τη *συλλογική* στην *ιστορική μνήμη*. Υπό την έννοια αυτή, βρίσκεται ιστοριογραφικά πιο κοντά στον Σάθα παρά στον Ξενόπουλο. Υπάρχει, βέβαια, μια ουσιώδης διαφορά: αν ο πρώτος χρησιμοποιεί, όπως προείπαμε, την Πρέβεζα αναφερόμενος *προληπτικά* στη μελλοντική εθνική ολοκλήρωση και ο δεύτερος την παρουσιάζει *συγχρονικά* ως μέρος της οθωμανικής επικράτειας, ο Φουρίκης –όπως και, έκτοτε, η πλειονότητα των επαγγελματιών ιστορικών μέχρι τις μέρες μας– την αντιμετωπίζει *αναληπτικά*, ανατρέχοντας δηλαδή αποκλειστικά στο παρελθόν της και ταυτίζοντάς την με αυτό. Όντας πια μέρος του Ελληνικού Κράτους, η Πρέβεζα καλείται να συνδράμει στην επίσημη ιστορία του σε μια περίοδο όπου τούτο, μετά τους Βαλκανικούς πολέμους και ιδιαίτερα μετά την καταστροφή του 1922, έχει κλείσει τον κύκλο της εδαφικής ολοκλήρωσής του. Σε αυτό το κλίμα, σε μια ασυνήθιστα λυρική παράγραφο των γραπτών του για αυτήν, η

⁹⁶ Περί αυτού βλ. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ 2008, 70, 92-94.

⁹⁷ Επί παραδείγματι η διόρθωση από τον Δάλλα της ανάγνωσης του *le Tort* σε *le Fort*, για την οποία πρβλ. τώρα ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2010, 396 σημ. 7.

Πρέβεζα του Φουρίκη παραπέμπει μέσω της ιστορίας και της γεωγραφίας της στη χαμένη Πόλη του εθνικού φαντασιακού, μετατρεπόμενη –όπως, εξάλλου, συχνά στην ιστορική της πορεία– σε μια νοσταλγική ετεροτοπία – αυτήν τη φορά σε εκείνη του μικρού Βοσπόρου.⁹⁸

Το 1932 δημοσιεύεται ο εικοστός τόμος της *Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαίδειας Πυρσού* (= *MEE*) που περιέχει το εκτενές λήμμα «Πρέβεζα».⁹⁹ Η λημματογραφημένη ιστορία της Πρέβεζας δεν είναι κάτι νέο, καθώς τόσο τα *Ηπειρωτικά* του Σταγειρίτη όσο και η *Χρονογραφία* του Αραβαντινού παρουσιάζουν την ιστορική διαδρομή της πόλης υπό τη μορφή αυτή· νέο είναι το γεγονός ότι συγγραφέας του λήμματος είναι ο Πρεβεζάνος Ιωάννης Φ. Δημάρατος (1893-1980): με σπουδές στη Φιλοσοφική Αθηνών και ποικίλα πνευματικά ενδιαφέροντα, ο Δημάρατος εργάστηκε ως δημοσιογράφος σε πολλές αθηναϊκές εφημερίδες και ήταν ένας εκ των βασικών διορθωτών της *MEE*.¹⁰⁰ Θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Δημάρατος είναι ο πρώτος Πρεβεζάνος που γράφει για την ιστορία της γενέτειράς του, ο ίδιος, ωστόσο, ονομάζει ως βασική πηγή του μια ανέκδοτη πραγματεία του συγγενή του Γεωργίου Δ. Γερογιάννη (1864-1938), γόνου παλαιάς οικογένειας της πόλης και ιατρού σπουδασμένου στη Βιέννη, ο οποίος χρημάτισε και βουλευτής Φιλελευθέρων.¹⁰¹ Η σημασία του λήμματος έγκειται, πρωτίστως, στο γεγονός ότι λίγο μετά τις έρευνες του Φουρίκη, που καθιστούν την Πρέβεζα υποκείμενο επιστημονικής

⁹⁸ Παραθέτουμε το απόσπασμα από το ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1929, 294: «Ἡ Πρέβεζα διὰ τὴν στρατιωτικὴν καὶ πολιτικὴν αὐτῆς σημασίαν δικαίως συνεκρίθη ὑπὸ πολλῶν πρὸς τὴν *Πόλιν* τῶν ἔθνικῶν ὀνείρων· ἔτι δὲ δικαιότερον ἢ θέσις αὐτῆς, κειμένης ἐπὶ τῆς τερπνῆς καὶ πλήρους φυσικῶν θελγῆτρων *βοσπορώδους* εἰσόδου τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου, παρεβλήθη διὰ τὴν τοῦ ἐδάφους ὁμοιότητα καὶ τὰς φυσικὰς αὐτῆς καλλονὰς πρὸς τὸν *Βόσπορον* καὶ ζωηρῶς ὑμνηθεῖσα προσωνομάσθη *μικρὸς Βόσπορος*.» (εμφάσεις στο πρωτότυπο)· για την έννοια της ετεροτοπίας σε σχέση με την Πρέβεζα βλ. ΔΟΝΟΣ 2009, κυρίως 95-105.

⁹⁹ ΔΗΜΑΡΑΤΟΣ 1932· η *MEE* ιδρύθηκε από τον δημοσιογράφο Παύλο Δρανδάκη (1896-1945) και δημοσιεύτηκε σε 24 τόμους από το 1926 μέχρι το 1934· μετά τον πόλεμο τυπώθηκε μία επανέκδοση με συμπληρωματικούς τόμους (Εκδόσεις Φοινίξ)· για την εγκυκλοπαίδεια βλ. ΠΑΣΣΙΑ 1999.

¹⁰⁰ Βιογραφικά του Δημάρατου στο ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, 601-603.

¹⁰¹ ΔΗΜΑΡΑΤΟΣ 1932, 659 (βιβλιογραφία)· πληροφορίες για τον Γερογιάννη στο ΚΟΥΡΤΗΣ 2005, 193-194. Σχετικά με τη μορφή της πραγματείας του Γερογιάννη και την πιθανή εντόπισή της χρειάζεται έρευνα. Σύμφωνα με την εγγονή του Λύντια Στεφάνου, που απεβίωσε πρόσφατα και δεν είχε στην κατοχή της κατάλοιπα του παππού της, μέρος του αρχείου του τελευταίου καταστράφηκε κατά τα Δεκεμβριανά, όταν κάηκε το γραφείο του στα Εξάρχεια (ευχαριστώ τον Νίκο Δ. Καράμπελα για την πληροφορία). Ο Ηλίας Βασιλάς, πάντως, που γνώριζε προσωπικά και επικαλούταν συχνά τον Γερογιάννη, σημειώνει ότι το λήμμα της *MEE* γράφτηκε από τον Δημάρατο καθ' υπαγόρευση του ιατρού: ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, 93, 412· επίσης, οικτρίζει το γεγονός ότι ο Γερογιάννης, αν και γνώστης της πρεβεζάνικης ιστορίας, δεν είχε ποτέ καταγράψει τις ενθυμήσεις του (ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, 406).

έρευνας, εμφανίζεται και η τοπική λογισύνη εισάγοντας για πρώτη φορά στην ιστορία της πόλης μια κατεξοχήν έσωθεν ματιά, η οποία, βέβαια, θα εδραιωθεί μόλις τα μεταπολεμικά χρόνια με το έργο του Βασιλά. Ο Μεσοπόλεμος, λοιπόν, κατέχει πρωτεύουσα σημασία στη διαμόρφωση της ιστοριογραφικής πορείας της Πρέβεζας, πράγμα που σίγουρα δεν είναι άσχετο με την ανάγκη της ιστορικής και ταυτοτικής της αναδιάταξης μετά την ένταξή της στο Ελληνικό Κράτος.

Το λήμμα των Δημάρατου και Γερογιάννη είναι, κατά κύριο λόγο, ιστορικό, με μόνη εξαίρεση την παράγραφο για την εκπαίδευση που ακολουθεί αμέσως μετά τη γεωγραφική εισαγωγή.¹⁰² Είναι προφανές ότι το κείμενο, προτάσσοντας αυτήν τη θεματική, ακολουθεί την παράδοση των Αραβαντινού και Ξενόπουλου και –σε αντίθεση με τον Φουρίκη– δίδει προτεραιότητα στη *συλλογική μνήμη*. Στο ιστορικό μέρος, γίνεται αναφορά στις αρχές της πόλης και στο *Χρονικόν του Μορέως*, αν και, ενώ στη βιβλιογραφία καταχωρίζεται το άρθρο του Φουρίκη περί της ετυμολογίας του τοπωνυμίου, προκρίνεται η σλαβική προέλευση του· ο διαχωρισμός παλαιάς και νέας μεσαιωνικής Πρέβεζας, πάντως, υιοθετείται, αν και πιστεύεται ότι η νέα πόλη ιδρύεται γύρω στο 1350.¹⁰³ Ενώ η επίθεση του Pesaro (εδώ διατηρείται ακόμη η παλαιά χρονολόγηση του 1499) και οι ενετικές κατακτήσεις του 1684 και 1717 θεωρούνται, όπως είδαμε, συστατικά στοιχεία της τοπικής ιστορίας από τον προηγούμενο αιώνα και δεν μπορούν να λείπουν, καινοτόμος είναι η μάλλον εκτεταμένη περιγραφή του συνοικισμού, καθώς και της πληθυσμιακής, πολιτικής, διοικητικής και εκκλησιαστικής κατάστασης της πόλης κατά τη βενετοκρατία, ιδιαίτερα δε η συζήτηση περί κανονισμών των εκκλησιαστικών κοινοτήτων και περί τιμαριωτικών οικογενειών.¹⁰⁴ Εδώ παρακάμπτεται η κυριαρχούσα ιστορική αφήγηση υπό στενά εθνικούς όρους και θεματοποιείται η *κοινωνική ιστορία* της πόλης υπό ξένη, εν προκειμένω βενετική κυριαρχία. Δεν αποτελεί σύμπτωση ότι τούτο το άνοιγμα των ιστορικών οριζόντων δεν γίνεται από την ακαδημαϊκή ιστοριογραφία, με την εμμονή της στη γεγονοτολογική αφήγηση, αλλά από τοπικούς λογίους που μετακενώνουν τη *συλλογική μνήμη* της κοινωνίας τους υπερκεράζοντας σε αυτό το σημείο την πρακτική των επαγγελματιών ιστορικών.¹⁰⁵

¹⁰² ΔΗΜΑΡΑΤΟΣ 1932, 654.

¹⁰³ ΔΗΜΑΡΑΤΟΣ 1932, 654.

¹⁰⁴ ΔΗΜΑΡΑΤΟΣ 1932, 654-655· για την κοινωνική κατάσταση στην Πρέβεζα κατά τον 18^ο αι. βλ. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ 2007, με βιβλιογραφία· πρβλ. και εδώ παραπάνω σημ. 24· για τις ορθόδοξες αδελφότητες κατά τη βενετοκρατία πρβλ. ΚΑΡΥΔΗΣ 2004, με αναφορές στην Πρέβεζα.

¹⁰⁵ Από την άλλη, μέρος της συλλογικής τοπικής μνήμης αποτελεί και το μύθευμα περί κατάρας του Κοσμά του Αιτωλού κατά την εκδίωξή του από την πόλη, το οποίο ο συντάκτης του λήμματος θεωρεί υποχρέωσή του να συμπεριλάβει: ΔΗΜΑΡΑΤΟΣ 1932, 657.

Φυσικά, αυτές οι αποκλίσεις δεν σημαίνουν εγκατάλειψη του δεσπότης ιστορικού λόγου που προσλαμβάνει την πόλη του Αμβρακικού ως μέρος του εθνικού συνόλου. Τουναντίον, οι αναφορές στον Χαλασμό, την περίοδο του Αλή πασά, τους αρματολούς και τον ρόλο της Πρέβεζας στον Αγώνα συνοδεύονται από εξιστορήσεις επαναστατικών κινημάτων και επεισοδίων του 19^{ου} αιώνα, όπου η Πρέβεζα έπαιξε ενεργό ρόλο.¹⁰⁶ Όλα τα προηγούμενα, ευρισκόμενα στο κείμενο του Δημάρατου, αποδίδονται, θα έλεγε κανείς, στην τοπική ιστορία της πόλης. Ωστόσο, στο λήμμα προστίθεται μια ακροτελεύτια παράγραφος με τίτλο «Ναυτική-Στρατιωτική Ίστορία» και συγγραφείς δύο ανώτερους αξιωματικούς· σε αυτή γίνεται περιγραφή της ναυμαχίας του 1538, του πολέμου του 1897, των Βαλκανικών πολέμων καθώς και της ιταλικής εμπλοκής και της επακόλουθης επέμβασης ελληνογαλλικών στρατευμάτων στην Πρέβεζα το 1917.¹⁰⁷ Ο διαχωρισμός αυτός σε τοπική και γενική στρατιωτική ιστορία, πέραν του προφανούς λόγου ότι η περιγραφή πολυπλοκότερων και μεγαλύτερης κλίμακας γεγονότων είναι προτιμότερο να γίνεται από ειδήμονες, έχει, κατά τη γνώμη μας, και βαθύτερες αιτίες. Η ναυμαχία του 1538, που μέχρι τότε αποτελούσε συστατικό μέρος της ιστορίας της πόλης, αποσυνδέεται από αυτή, καθώς δεν μπορεί να ενταχθεί στην ελληνική –με την έννοια της εμπλοκής Ελλήνων– ιστορία, αφορά δηλαδή, όπως είχε ισχυρισθεί προηγουμένως και ο Φουρίκης, μόνον «ἐπεισοδιακῶς» την Πρέβεζα, και κατ' επέκταση την Ελλάδα. Τα υπόλοιπα γεγονότα επίσης αποσυνδέονται, αλλά σε ένα συμβολικό επίπεδο: καθώς προσλαμβάνονται ως συστατικό μέρος της εθνικής ιστορίας, η τοπική τους διάσταση πρέπει να υποχωρήσει, ώστε να ενσωματωθούν ευκολότερα στην εθνική αφήγηση. Με άλλα λόγια, καθώς ο δεσπότης ιστορικός λόγος λειτουργεί μόνον όταν ομογενοποιεί τις ιδιορρυθμίες του επιμέρους, το τελευταίο πρέπει να τις απολέσει ή να τις προσαρμόσει στο γενικό. Για την ιστοριογραφία της Πρέβεζας, και όχι μόνον αυτής, που το μεγαλύτερο μέρος τής ιστορικής της πορείας δεν ήταν εύκολα συμβατό με την κυρίαρχη ιστορική αφήγηση του εθνικού, αποσυνδέσεις τέτοιου είδους είχαν σοβαρότατες συνέπειες, καθώς ένα σημαντικό τμήμα του παρελθόντος της παρέμενε –και εν πολλοίς παραμένει ακόμη– αόρατο.

¹⁰⁶ ΔΗΜΑΡΑΤΟΣ 1932, 657-658· γίνεται αναφορά στο επεισόδιο του 1828 στον Αμβρακικό κόλπο που έμεινε γνωστό με την ονομασία «τα Μίστικα» (ο Δημάρατος δίδει λανθασμένα τη χρονολογία 1829), στην επανάσταση του Γκιωλέκα (1847) και στα γεγονότα του 1878· για τα Μίστικα βλ. ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, 246-249, 382-390· ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 70-75· για το 1847 βλ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ 1992, 448-457· για το 1878 πρβλ. εδώ παραπάνω με σημ. 61.

¹⁰⁷ ΔΗΜΑΡΑΤΟΣ 1932, 658-659· οι συγγραφείς της παραγράφου είναι οι Ν.Θ. Κλαδάς (υποστράτηγος) και Γ.Ν. Νικοτσάρας (πλοίαρχος Πολ. Ναυτικού). Για το 1538 βλ. εδώ παραπάνω σποράδην και σημ. 20· για το 1897 βλ. εδώ παραπάνω με σημ. 61· για τα γεγονότα του 1917 από την οπτική της Πρέβεζας βλ. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 170-179.

4. Ο Πρεβεζάνος λόγιος Ηλίας Βασιλάς

Ο Ηλίας Β. Βασιλάς (1906-1982) πρωτοεμφανίζεται στα γράμματα το 1930 με μια επιστολή στο αθηναϊκό περιοδικό *Νέα Εστία*.¹⁰⁸ Σε αυτή, απαντώντας σε προηγούμενη επιστολή του Γιώργου Κοτζιούλα, σχετική με την αυτοκτονία του Κώστα Καρυωτάκη τον Ιούλιο του 1928 στην Πρέβεζα, εκθέτει σειρά επιχειρημάτων που, με απόλυτο σεβασμό για τον τραγικό ποιητή, επικεντρώνονται στη φυσική ομορφιά της πόλης – μεταξύ άλλων και εκείνο της ομοιότητας με την Κωνσταντινούπολη· στόχος του είναι η αποδυνάμωση των, κατά τη γνώμη του, μη δικαιολογημένων ισχυρισμών του Κοτζιούλα περί ευθύνης της πόλης για το γεγονός. Είναι βέβαιο ότι, αν ο Βασιλάς ακολουθούσε στο έργο του αποκλειστικά τούτη την απολογητική έsworthεν ματιά που ως εικοσιτετράχρονος νέος υιοθέτησε στο κείμενο του 1930, δεν θα κατακτούσε τη θέση του εμβληματικού λογίου της Πρέβεζας που σήμερα κατέχει· μολαταύτα, σε μια περίοδο που, όπως είδαμε, σε άλλες ιστορικές αναπαραστάσεις της πόλης η συγχρονία εγκαταλείπεται, ο τότε νέος πτυχιούχος της Φιλοσοφικής Αθηνών επιδεικνύει αξιοζήλευτη ιστορική οξύνοια αντιλαμβανόμενος, δύο μόλις έτη μετά την εθελούσια έξοδο του ποιητή, ότι το γεγονός αυτό θα σφραγίσει την ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και, φυσικά, τη μετέπειτα ταυτοτική εικόνα της πόλης.¹⁰⁹

Γεννημένος στην Πρέβεζα από φτωχή οικογένεια, ο Βασιλάς εργάστηκε προπολεμικά ως φιλόλογος σε αρκετά μέρη της βορειοδυτικής Ελλάδας, πριν εγκατασταθεί στην Αθήνα όπου το 1969 συνταξιοδοτείται ως γυμνασιάρχης και διαμένει μέχρι τον θάνατό του. Εκτός της ιστορίας της Πρέβεζας, ασχολείται επισταμένως με την αρχαία ελληνική τραγωδία και δη τον Αισχύλο, τραγωδίες του οποίου μεταφράζει κατά τη διάρκεια της δικτατορίας.¹¹⁰ Παρότι το ιστορικό του έργο αποτέλεσε πάντα σημείο αναφοράς για τους ερευνητές της πρεβεζάνικης ιστορίας, μόλις η πρόσφατη έκδοση των *Απάντων* του, με την υποδειγματική επιμέλεια του Νίκου Δ. Καραμπέλα, δίδει την ευκαιρία να ξεκινήσει μια αποτίμησή του.¹¹¹ τρία κείμενα στο ανά χείρας περιοδικό,

¹⁰⁸ ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, 5-8· όλες οι παραπομπές της παρούσας εργασίας σε κείμενα του Βασιλά γίνονται από την έκδοση των *Απάντων* του· εκεί και οι πληροφορίες για τα έντυπα και τον αρχικό χρόνο εκδόσεώς τους: ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, xxi-xxviii (εργογραφία) και ξεχωριστά σε κάθε κείμενο.

¹⁰⁹ Χαρακτηριστικό των σταθερών απόψεών του είναι ότι προς το τέλος της ζωής του, το 1976, επανέρχεται στο ίδιο θέμα χρησιμοποιώντας κάποια από τα επιχειρήματα του νεανικού γραπτού· ωστόσο, το όψιμο κείμενο, διανθισμένο με τις προσωπικές ενθυμήσεις του από τον Καρυωτάκη, αποτελεί μια όσωση της ιστορίας της πόλης με τη μοίρα του ποιητή: ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, 175-180.

¹¹⁰ Βιογραφικά του Βασιλά στα: ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, xiii-xix (Μ. Κατσαούνης)· ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ 2011, 443.

¹¹¹ ΒΑΣΙΛΑΣ 2012.

που συνόδευσαν τη δημοσίευση του τόμου, έχουν ήδη θέσει τις βάσεις για μια ευρύτερη συζήτηση, κάποιες όψεις της οποίας θεματοποιούν και οι παρακάτω επισημάνσεις σε σχέση με την προβληματική που μας απασχολεί εδώ.¹¹²

Οι ιστορίες στη θέση της ιστορίας. Μετά από μεγάλη απουσία, ο Βασιλάς επανέρχεται στα ιστορικά της Πρέβεζας μόλις το 1952. Τις επόμενες δεκαετίες τα κείμενά του θα δημοσιευθούν τακτικά σε δύο πηγές: σε ιστοριοφιλολογικά, κυρίως ηπειρώτικα, περιοδικά και στον τύπο (τοπικές και ηπειρώτικες εφημερίδες των Αθηνών).¹¹³ Αν, όπως προείπαμε, ο Μεσοπόλεμος έπαιξε καταστατικό ρόλο στη διαμόρφωση της ιστορικής εικόνας της Πρέβεζας, οι μεταπολεμικές δεκαετίες –με την απώλεια της σημασίας του λιμανιού, τη μετανάστευση και τη δύσκολη οικονομική κατάσταση– προκαλούν ταυτοτικό προβληματισμό και, πιθανότατα, την ανάγκη μιας στενότερης επαφής με την τοπική ιστορία, η οποία θα βρει την έκφρασή της σε σύντομες επιφυλλίδες ή μικρά άρθρα που πραγματεύονται ποικίλα θέματα.¹¹⁴ Σε αυτήν την ανάγκη θα ανταποκρινόταν ένας τύπος λογίου με έσωθεν ματιά και εποπτεία όλου του ιστορικού φάσματος· είναι προφανές ότι η επιβαλλόμενη συντομία και η φύση του αναγνωστικού κοινού εννοούσαν τη δημιουργία εύληπτων κειμένων, όπου το στοιχείο της *συλλογικής μνήμης*, μέσω της προφορικότητας, θα καταλάμβανε σημαντική θέση, ενώ οι τυχόν παραπομπές σε πηγές ή βιβλιογραφία θα περιορίζονταν στα χρειάδη. Σε αυτά τα συμπραζόμενα διαμορφώνεται και η ιστορική μέθοδος του Βασιλά: καλύπτοντας το χρονικό διάστημα από την Αρχαιότητα μέχρι τη σύγχρονη με αυτόν εποχή, επεξεργάζεται φιλολογικά και γλωσσολογικά ζητήματα, γράφει ιστορικά σκιαγραφήματα σχετικά με τον αρματολισμό στην περιοχή της Πρέβεζας όπως και με θέματα του Αγώνα, ενώ καταθέτει και όλες τις πληροφορίες που καταφέρνει να συγκεντρώσει για τοπόσημα της πόλης (π.χ. τον ελαιώνα, τους ναούς, τον πύργο του ρολογιού κ.ά.)· η προσωπογραφική τεκμηρίωση (ιδίως του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα) καθώς και η αποτύπωση των λαογραφικών εθίμων της Πρέβεζας ολοκληρώνουν το έργο του, η πολυθεματική πρισματικότητα του οποίου καθίσταται φανερή με αυτήν την επιλεκτική απαρίθμηση.¹¹⁵ Αν και έχει τονισθεί

¹¹² ΚΟΜΗΣ 2011· ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ 2011· ΡΕΝΤΖΟΣ 2011.

¹¹³ Για τα έντυπα βλ. την εργογραφία του Βασιλά (πρβλ. εδώ παραπάνω σημ. 108)· βλ. και ΚΟΜΗΣ 2011, 435· ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ 2011, 443 με σημ. 7-9.

¹¹⁴ Για την οικονομική κατάσταση της μεταπολεμικής Πρέβεζας βλ. ΑΥΔΙΚΟΣ 2000, 103-136· για τον τοπικό μεταπολεμικό τύπο, με παράδειγμα την εφημερίδα *Αγών Πρέβεζης*, όπου δημοσίευσε και ο Βασιλάς, βλ. ΣΕΡΓΗΣ 2010, κυρίως 544-548.

¹¹⁵ Τα 102 κείμενα των *Απάντων* ταξινομούνται από τον επιμελητή της έκδοσης σε επτά κατηγορίες: Πρεβεζάνικα, Ιστορικά, Προσωπογραφίες, Λαογραφικά, Γλωσσολογικά, Παρουσιάσεις-Κρίσεις-Επίκαιρα, Επιστολές· ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, xii· για μια αναλυτική περιγραφή της ιστορικής θεματολογίας του Βασιλά βλ. ΚΟΜΗΣ 2011, ο οποίος δικαίως χαρακτηρίζει την πνευματική παραγωγή του ως «σύμμικτη Πρέβεζα».

ότι τα πονήματά του δεν διαθέτουν ακαδημαϊκή μεθοδικότητα,¹¹⁶ μολαταύτα αφήνουν, κατά τη γνώμη μας, να διαφανεί μια, αναλόγως του θέματος, συνειδητά διφυής προσέγγιση που κινείται μεταξύ προσωπικής-βιωματικής εμπλοκής του συγγραφέα και αποστασιοποιημένης, αρχειακά τεκμηριωμένης έκθεσης.¹¹⁷ Έτσι, ο Βασιλάς –στα όρια των δυνατοτήτων του– κάνει μια προσπάθεια να επικουρήσει εξίσου την προφορική *συλλογική* και την αρχειακή *ιστορική μνήμη*, την έσωθεν και έξωθεν ματιά. Τα αποτελέσματα αυτής της υβριδικής μεθοδολογίας είναι μικτά. Από τη μια πλευρά, η περιπτωσιολογική παρουσίαση όψεων της τοπικής ιστορίας δεν ευνοεί τη δυνατότητα μιας συνολικής προσέγγισης με διακριτή στοχοθεσία και λεπτομερειακή αρχειακή τεκμηρίωση. Εδώ, βέβαια, γίνεται φανερή η απόσταση από την ιστοριογραφική παράδοση των Ιονίων, θεμελιωμένη στην πλούσια αρχειακή κληρονομιά, ιδίως δε από την τοπική ιστορία της γειτονικής Λευκάδας, που ο Βασιλάς γνώριζε και, πιθανότατα, εκτιμούσε.¹¹⁸ Η αρχειακή ανεπάρκεια τον ανάγκασε, όπως και μεταγενέστερους λογίους, να περιοριστεί στην αποσπασματοποιημένη ανίχνευση της πρεβεζάνικης ιστορίας, η οποία μέχρι και σήμερα αναμένει κάποια συνολική αφήγηση. Από την άλλη, και υπό προϋποθέσεις, αυτή η έλ-

¹¹⁶ ΚΟΜΗΣ 2011, 440· ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ 2011, 449· ΡΕΝΤΖΟΣ 2011, 466.

¹¹⁷ Ιδίως τα λαογραφικά κείμενα ανήκουν στην πρώτη κατηγορία: ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, 605-630· για τούτα βλ. ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ 2011, όπου και αναφορά στην προσωπική έρευνα του λογίου διά συνεντεύξεων (449)· πρβλ. και ΡΕΝΤΖΟΣ 2011, 466. Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν ιστορικά κείμενα όπου μεταγράφονται έγγραφα που εντόπισε ο συγγραφέας μέσω τρίτων (π.χ. το πρακτικό ιδρύσεως του ναού του Παντοκράτορα του 1798: ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, 26-32)· περαιτέρω, κείμενα όπως εκείνο για τη μάχη της Νικόπολης και τον Χαλασμό της Πρέβεζας, όπου η εκτεταμένη μορφή, η μετάφραση από τα γαλλικά δημοσιευμένης πηγής και η αρκετά συνεπής βιβλιογραφική τεκμηρίωση του προσδίδουν χαρακτήρα μελέτης (ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, 250-318· πρβλ. και εδώ παραπάνω με σημ. 22). Τέλος, υπάρχουν άρθρα στα οποία εφαρμόζεται μικτή μέθοδος (π.χ. το άρθρο για τον ναό του Αγίου Νικολάου όπου συγκεντρώνονται προφορικές ειδήσεις, στοιχεία από τον Αραβαντινό και τον Ξερόπουλο, τα πορίσματα των αρχαιολογικών ερευνών του Φιλαδελφέως, ενώ παρατίθενται και εγγραφές από το βιβλίο θανάτων του ναού (ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, 150-162· πρβλ. και εδώ παραπάνω με σημ. 87)). – Σημειώνεται ότι ο Βασιλάς, μαζί με άλλους, προσπάθησε να ιδρύσει περιοδικό τοπικής ιστορίας και λαογραφίας, των *Χρονικών*, του οποίου, όμως, δημοσιεύθηκε μόνον ένα τεύχος το 1959. Στον πρόλογο τονίζει ότι το περιοδικό θα πρέπει να είναι «αυστηρά επιστημονικό» για να το υποδεχθούν ευμενώς ή και να συνεργαστούν μαζί του «οι λόγιοι και ιστορικοί της χώρας μας» (ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, 659)· για τα *Χρονικά* βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2009, 319-321.

¹¹⁸ Βλ. την κριτική για το βιβλίο του Κ.Γ. Μαχαιρά σχετικά με τους ναούς και τις μονές της Λευκάδας, όπου αναφέρονται και άλλα έργα του Λευκάδιου λογίου (ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, 651-654). Επισημαίνεται ότι ο Βασιλάς χρησιμοποίησε στις εργασίες του το αρχείο της Μητρόπολης Νικοπόλεως και Πρεβέζης, για το οποίο έγραψε και ένα άρθρο (ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, 79-82), ενώ είχε και εποπτεία του Αρχαιοφυλακείου Λευκάδας: ΚΟΜΗΣ 2011, 437 με σημ. 15. Για την ιστοριογραφική σχολή της Λευκάδας και τους τοπικούς ιστοριοδίφες βλ., μεταξύ άλλων, ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ 2001.

λειψη θα μπορούσε να μετατραπεί σε πλεονέκτημα, καθώς μελλοντικές προσπάθειες δεν θα επιβαρυνθούν υπέρμετρα από μια ιστορική παράδοση που φέρει τα γνωρίσματα ενός πεπερασμένου ή μονοδιάστατου ιστοριογραφικού λόγου.

Το γενικό και οι ιδιοτυπίες του τοπικού. Η διελκυστίνδα γενικού-τοπικού, για την οποία μιλήσαμε, διαμορφώνει και το έργο του Βασιλά. Η ιστορική αφήγηση του Πρεβεζάνου λογίου δομείται αφενός στο πλαίσιο ενός δεσπόμενου ιστορικού λόγου με εθνοκεντρικά χαρακτηριστικά, εμφορείται αφετέρου από την ιδιοσυγκρασία του τοπικού. Αυτή η αντίφαση είναι, βέβαια, όπως έδειξε ο Michael Herzfeld, ως έναν βαθμό φαινομενική, καθώς ιδίως οι εκπαιδευτικοί που έγραψαν τοπική ιστορία, όπως στην περίπτωση μας ο Βασιλάς, είναι εκείνοι που, υπογραμμίζοντας τις ιδιαιτερότητες του επιμέρους, συνέβαλαν κατεξοχήν στην πολιτισμική ομογενοποίηση του Ελληνικού Κράτους παρουσιάζοντας το τοπικό ως γνήσια έκφραση του εθνικού.¹¹⁹ Μολαταύτα, όπως διαπιστώθηκε παραπάνω, στο επίπεδο της ιστοριογραφίας τοπικό και γενικό ιστορούν βρίσκονται σε μια συνεχή δυναμική σχέση προσέγγισης και απόκλισης, περίλαμπρο παράδειγμα της οποίας είναι και τα γραπτά του Βασιλά. Τοιουτοτρόπως, ένα μέρος των άρθρων του Πρεβεζάνου φιλόλογου αφιερώνεται στη σύνδεση της Πρέβεζας με κορυφαίες στιγμές της ελληνικής ιστορίας: με τον Αγώνα (π.χ. κομίζοντας βιογραφικά στοιχεία Πρεβεζάνων αγωνιστών, όπως του Οδ. Ανδρουτσου κ.ά., ή εξιστορώντας την επίσκεψη στην πόλη εμβληματικών μορφών της Επανάστασης, όπως ο λόρδος Βύρων, ή αναδεικνύοντας τη σχέση Πρέβεζας-Μεσολογγίου, κυρίως μέσω της συμμετοχής Πρεβεζάνων στην Έξοδο) και με τους πολέμους του 1912.¹²⁰ Σε τούτα τα πονήματα η Πρέβεζα αναπαρίσταται ως μέρος του γενικού, όπου το τοπικό εμπλουτίζει διά της δικής του συνδρομής την αφήγηση του εθνικού, εναρμονιζόμενο με αυτό. Υπό την έννοια αυτή, ειδικά γνωρίσματα στην ιστορική εξέλιξη του πρώτου που είναι ασύμβατα με την κεντρική αφήγηση του δεύτερου μένουν ανενεργά.¹²¹

¹¹⁹ HERZFELD 2003, κυρίως 281-292 (με περαιτέρω βιβλιογραφία).

¹²⁰ Βλ. ενδεικτικά ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, 325-335, 347-381 (αγωνιστές της Επανάστασης), 127-146 (λόρδος Βύρων στην Πρέβεζα), 173-174, 244-245, 449-452, 484-488 (Μεσολόγγι), 319-324, 458-462 (γεγονότα του 1912). Βέβαια, και το *opus magnum* του Βασιλά για τον Χαλασμό του 1798 (βλ. σημ. 117) ανήκει στην ίδια κατηγορία, ως η κατεξοχήν θυσία της Πρέβεζας επί τουρκοκρατίας.

¹²¹ Τούτων δοθέντων, η περίοδος που η Πρέβεζα, κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, ήταν ελεύθερο λιμάνι γεννά αμηχανία: «Πόσο συνεισέφερε εις τον Ιερών Αγώνα του 1821 η Πρέβεζα ως ελεύθερος λιμήν, που ευρίσκετο τόσο κοντά εις την αγωνιζόμενη Ελλάδα, δυστυχώς είναι άγνωστα. Εκείνοι που κατέχουν ή διέσωσαν τα σχετικά δοκουμένα έχουν πατριωτικό καθήκον να τα φέρουν εις φως.», στο: ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, 58 (ακολουθείται η ορθογραφία της έκδοσης των *Απάντων*).

Τελείως διαφορετική είναι η εικόνα όταν ο Βασιλάς γράφει έχοντας ως επίκεντρο το τοπικό. Η εκπαιδευτική ιστορία, ως ιδρυτικό στοιχείο της τοπικής αφήγησης, κατέχει και στο έργο του επιφανή θέση.¹²² Επιπροσθέτως, συνεχίζοντας το έργο των Δημάρατου και Γερογιάννη, αλλά, προφανώς, και ενθαρρυνόμενος από τη συμβολή δύο άλλων λογίων στην έρευνα της βενετοκρατίας στη δυτική Ελλάδα, του Κ.Γ. Μαχαιρά (1882-1967) και του Κ.Δ. Μέρτζιου (1886-1971),¹²³ ο Βασιλάς προβαίνει σε πολυσχιδείς παρουσιάσεις της βενετικής περιόδου της Πρέβεζας, όπου, συνδυάζοντας δημοσιευμένες γραπτές και προφορικές πηγές, δίδει –παρά τις όποιες αδυναμίες και λάθη– μια αρκετά εναργή εικόνα της οικιστικής, πληθυσμιακής, οικονομικής και πολιτισμικής εικόνας της βενετικής Πρέβεζας.¹²⁴ Αν και δεν μπορούμε να επεκταθούμε εδώ περαιτέρω, οι έρευνες αυτές φανερώνουν την εξαιρετική δυναμική που ενίοτε αποκτά η τοπική λογιοσύνη, καθώς, προσπερνώντας ουσιαστικά την προσκολλημένη στον δεσπόζοντα λόγο ακαδημαϊκή ιστοριογραφία, ανοίγεται, για τον χώρο που μελετά, σε νέα ερευνητικά αντικείμενα. Ακόμη πιο τολμηρή είναι η ενασχόληση του Βασιλά με τον εβραϊκό πληθυσμό της Πρέβεζας –ένα θέμα που, μέχρι και σήμερα, υφίσταται ως ιστορικό ζήτημα σχεδόν αποκλειστικά χάρη στην πρωτοβουλία τοπικών ερευνητών ή ιστοριοδιφών–,¹²⁵ αλλά και με τη διαδρομή, την πολιτική δραστηριότητα και το καλλιτεχνικό έργο της πρεβεζάνικης οικογένειας Ντίνο, εξισλαμισθέντων

¹²² ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, 406-422· η μελέτη αφορά δασκάλους και λογίους Πρέβεζας και Πάργας.

¹²³ ΜΑΧΑΙΡΑΣ 1951, για τη βενετοκρατία στη Λευκάδα· πρβλ. και εδώ παραπάνω με σημ. 118. Η συνεισφορά του Κ. Μέρτζιου στην ιστορία της βενετοκρατίας, με τη δημοσίευση πλήθους εγγράφων από τα βενετικά αρχεία, είναι ανυπολόγιστη· σε κάποιες εργασίες ο Ηπειρώτης ιστοριοδίφης, τον οποίο ο Βασιλάς αναφέρει συχνά, ασχολείται περιστασιακά και με την Πρέβεζα: ΜΕΡΤΖΙΟΣ 1936, 285-290· 1940, 34-35· 1957· 1962.

¹²⁴ ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, 9-10, 33-41, 63-67, 91-106, 147-149· πρβλ. ΚΟΜΗΣ 2011, 438. Σε μία από τις εργασίες αυτές ο Βασιλάς –ο οποίος στο έργο του συζητά την πλειονότητα των θεμάτων που τέθηκαν από τον Αραβαντινό και εντεύθεν– θίγει και το παλαιό θέμα της ετυμολογίας του τοπωνυμίου της Πρέβεζας (βλ. εδώ παραπάνω), όπου υποστηρίζει τη σλαβική προέλευση της λέξης και αντιτίθεται στην επιχειρηματολογία του Φουρίκη σχετικά με την ύπαρξη οικισμού στην Πρέβεζα κατά τον 13^ο αιώνα (ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, 101-106· πρβλ. και 47-52)· για την άποψη του Πρεβεζάνου φιλόλογου περί σλαβικής προέλευσης του ετύμου πρβλ. και ΡΕΝΤΖΟΣ 2011, 455, 465.

¹²⁵ ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, 423-431· ο συγγραφέας θεωρεί, βέβαια, ως κοιτίδα της πρεβεζάνικης εβραϊκής κοινότητας, που δημιουργήθηκε τον 19^ο αιώνα, και γενικότερα των εβραίων της Ηπείρου τη γειτονική Νικόπολη. Οι μέχρι τούδε ιστορικές επισκοπήσεις της μικρής εβραϊκής κοινότητας προέρχονται από λογίους: ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 394-399· ΤΣΙΛΙΓΙΑΝΝΗΣ 2004, 9-10, 24-66. Καθώς γράφονταν αυτές οι γραμμές, υπέπεσε στην αντίληψή μας δημοσίευμα Έλληνα ιστοριοδίφη του Βερολίνου, ο οποίος ανακάλυψε σε γερμανικά αρχεία δύο έγγραφα της Ισραηλτικής Κοινότητας Πρέβεζας· σε τούτα τεκμηριώνονται –για πρώτη φορά από ό,τι γνωρίζουμε– επίσημα στοιχεία σχετικά με την κατάσταση της κοινότητας το 1942, δηλαδή δύο χρόνια πριν από την εξολόθρευσή της τον Μάρτιο του 1944: ΒΡΑΖΙΤΟΥΛΗΣ 2013.

χριστιανών αλβανικής καταγωγής.¹²⁶ Εδώ, ο τοπικός λόγος διατηρεί τη *συλλογική μνήμη* ενός πολυπολιτισμικού παρελθόντος που κατά τα μεταπολεμικά χρόνια απωθήθηκε από την *ιστορική μνήμη* της επίσημης ιστοριογραφίας, στην αδέκαστη συνείδηση του Βασιλά, ωστόσο, ήταν και έπρεπε να παραμείνει αναφαίρετο στοιχείο της ιστορίας της πόλης.

Η Πρέβεζα ως όλον. Βασικό χαρακτηριστικό της ιστορικής αναπαράστασης της Πρέβεζας από τον Βασιλά είναι η ανθρωποκεντρική προσέγγισή της. Η πόλη εξιστορείται μέσω της δράσης των ανθρώπων της: η Πρέβεζα της καθημερινότητας προκύπτει από τις δραστηριότητες που περιγράφονται στα λαογραφικά κείμενα του λογίου, η Πρέβεζα του Αγώνα από τη δράση Πρεβεζάνων στην επαναστατημένη Ελλάδα, η Πρέβεζα της ελίτ από την κινητικότητα των μελών των επιφανών οικογενειών, η οποία χαρτογραφείται σε έναν ευρύ γεωγραφικό χώρο από την Ευρώπη μέχρι την Ασία. Αν, όπως ήδη είπαμε, οι παλαιότερες ιστορικές αφηγήσεις επικεντρώνονταν στην ιθύνουσα τάξη, ο Βασιλάς δίδει ένα ολόγραμμα της πόλης, στο οποίο έχουν τη θέση τους τόσο οι φτωχοί ψαράδες και χειροτέχνες που κινούνται σε περιορισμένο κοινωνικό και γεωγραφικό χώρο όσο και οι κοσμοπολίτες των οικογενειών Κονεμένου και Ντίνο.¹²⁷ Υπό την έννοια αυτή, ο Βασιλάς γράφει κοινωνική ιστορία, αποτυπώνοντας τα ιστορικά γεγονότα όχι ως αρχειακές καταγραφές αλλά ως πράξεις ανθρώπων με συγκεκριμένο όνομα, των οποίων τα ίχνη, έχοντας ως αφετηρία τη γενέθλια πόλη, εξακτινώνονται σε ένα πυκνό πλέγμα χωρικών και κοινωνικών σχέσεων. Επιπλέον, η ιστορική κλίμακα που εφαρμόζει δεν είναι προκαθορισμένη και ανεξάρτητη από το εξεταζόμενο αντικείμενο, αλλά προσαρμοσμένη σε αυτό: παρακολουθεί τους ανθρώπους του μόχθου μέσα από τη *μικροκλίμακα* της καθημερινής ζωής, εκείνους των υψηλότερων στρωμάτων μέσα από τη γεωγραφικά ρευστή *μακροκλίμακα* της σταδιοδρομίας τους. Τούτων δοθέντων, το έργο του Βασιλά –προεικονίζοντας εξελίξεις στον χώρο της σύγχρονης ιστοριογραφίας– εμπεριέχει τόσο το στοιχείο της μικροϊστορίας όσο και εκείνο μιας δυναμικής και αναπροσδιοριζόμενης έννοιας της τοπικότητας.¹²⁸ Αυτό, για έναν ιστοριοδίφη, είναι σπου-

¹²⁶ ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, 526-529, 586-596· ο γνωστότερος, τουλάχιστον στους Πρεβεζάνους, σήμερα γόνος της οικογένειας είναι ο σκιτσογράφος και βουλευτής Αλή Ντίνο (1890-1938), για τον οποίο, εκτός του Βασιλά, βλ. τώρα ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ 2010 (με τη σχετική βιβλιογραφία).

¹²⁷ Για την ανθρωπογεωγραφία του Βασιλά πρβλ. και ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ 2011, 445. Για την οικογένεια Ντίνο βλ. αμέσως παραπάνω· για την οικογένεια Κονεμένου, από τις σπουδαιότερες της Πρέβεζας του 19^{ου} αιώνα, και ιδίως για τους Ανδρέα, Γεώργιο και Νικόλαο Κονεμένο βλ. ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, 517-525, 536-577· για τον Γεώργιο, ηγεμόνα Σάμου, βλ. και ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 2005· ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ 2010· για τον Νικόλαο, ποιητή και δημοτικιστή, βλ., μεταξύ άλλων, ΑΥΔΙΚΟΣ 1995.

¹²⁸ Για τη μικροϊστορία βλ. στην επόμενη ενότητα· για την έννοια της *μεταβαλλόμενης τοπικότητας*, ιδιαίτερα σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης, βλ. APPADURAI 1995.

δαίο επίτευγμα· πιο σημαντικό είναι, εντούτοις, ότι ο Βασιλάς, που διένυσε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του εκτός της γενέτειράς του, της προσέδωσε με τα γραπτά του –για πρώτη ίσως φορά στην ιστοριογραφία της πόλης– ένα διακριτό και, συνάμα, διαφοροποιημένο πρόσωπο.

5. Επιλεγόμενα και προοπτικές

Στη Μαυριλία, ο ταξιδιώτης καλείται να επισκεφτεί την πόλη και ταυτόχρονα να παρατηρήσει μερικές παλιές καρτποστάλ που τη δείχνουν όπως ήταν παλιά. [...] Για να μην απογοητεύσει τους κατοίκους, ο ταξιδιώτης οφείλει να επαινέσει την πόλη των καρτποστάλ και να την προτιμήσει από τη σημερινή, προσέχοντας όμως να κρατήσει την προτίμησή του αυτή στα όρια συγκεκριμένων κανόνων [...]. Καλά θα κάνετε να μην τους πείτε ότι μερικές φορές διαφορετικές πόλεις διαδέχονται η μία την άλλη στον ίδιο χώρο και με το ίδιο όνομα, ότι γεννιούνται και πεθαίνουν χωρίς να γνωρίσει η μία την άλλη, χωρίς να επικοινωνήσουν μεταξύ τους.

I. Calvino (2004, 51-52)

Δεν θα δεχτώ τα σύνολα που μου προσφέρει η ιστορία παρά για να τα θέσω παρευθύς υπό συζήτηση· για να τα διαλύσω και να μάθω αν μπορούμε να τα ανασυνθέσουμε με νόμιμο τρόπο· για να μάθω μήπως πρέπει να ανασυγκροτήσουμε άλλα· για να τα επανατοποθετήσουμε μέσα σε ένα πιο γενικό χώρο ο οποίος, καταλύοντας τη φαινομενική οικειότητά τους, επιτρέπει να πλάσουμε τη θεωρία τους.

M. Foucault (1987, 43-44)

Με τον Βασιλά τελειώνει μια μακρά περίοδος, κατά την οποία η Πρέβεζα, όπως είδαμε, συστάθηκε ως ιστορικό υποκείμενο – στην αρχή ως μέρος της υπόδουλης Ηπείρου και στη συνέχεια ως μέρος της ελληνικής επικράτειας· η δυναμική και πολυκύμαντη σχέση της τοπικής ιστορίας με τον δεσπόζοντα λόγο προσέδωσε στην πόλη μια περιφερειακή ιστορική θέση με σαφή γνωρίσματα, τα οποία οι μεν ακαδημαϊκοί ιστορικοί προσπάθησαν να τα εντάξουν στις τυπολογίες της γενικής ιστορίας, οι δε τοπικοί λόγιοι –άλλοτε λαμβάνοντας υπόψη και άλλοτε παρακάμπτοντας την κυρίαρχη αφήγηση– επιχείρησαν να τα αναδείξουν ως συστατικά στοιχεία της τοπικής ταυτότητας. Αν αυτό το στάδιο καθιερωθεί ως μόνον η ιδρυτική ή ως και η κλασική περίοδος της πρεβεζάνικης ιστοριογραφίας, είναι ένα ερώτημα που θα απαντηθεί στο μέλλον. Όπως και να έχει, από τη δεκαετία του 1980 η ιστορία της Πρέβεζας ακολουθεί μια νέα πορεία, στην οποία κάποτε θα έπρεπε να αφιερωθεί μια μελέτη· εδώ αρκούμαστε σε ένα μικρό ιχνογράφημά της.

Η διπολικότητα ιστορικού-ιστοριοδίφη συνεχίζει να καθορίζει το τοπικό ιστορείν. Μια σειρά αξιόλογων τοπικών λογίων συνέχισε και συνεχίζει το έργο του Βασιλά, έχοντας ως στόχο τη συντήρηση της *συλλογικής μνήμης*, ιστορικής ή πολιτισμικής· καθώς η αξιοπιστία των πηγών τους –κατά κύριο λόγο προφορικών ή προερχόμενων από ιδιωτικό αρχειακό υλικό– ερείδεται στην προσωπική ενθύμηση των ιδίων ή των πληροφορητών τους, εκπροσωπούν το προφορικό ιστορείν, μια ουσιώδη συνισταμένη της τοπικής ιστορίας, η οποία, ωστόσο, με την πάροδο του χρόνου δείχνει σημάδια εξασθένησης.¹²⁹ Από την άλλη, εντασσόμενη σε γενικότερες τάσεις, εγκαθίσταται μια νεότερη γενιά τοπικών ιστορικών με ακαδημαϊκή εμπειρία ή πανεπιστημιακή παιδεία, που αφενός είναι συντονισμένη με την τρέχουσα διεθνή επιστημονική βιβλιογραφία και τις μεθόδους της, αφετέρου είναι σε θέση να διεξαγάγει ιστορική έρευνα δημοσιεύοντας νέες πηγές.¹³⁰ Προς τούτοις, έχοντας το πλεονέκτημα της γνώσης των τοπικών γεωγραφικών, ιστορικών και κοινωνικών συμφραζομένων, μπορεί να επέμβει εποικοδομητικά στη συζήτηση πορισμάτων που προέρχονται από επαγγελματίες ιστορικούς με αποκλειστικά έξωθεν ματιά.

Οι τελευταίοι, από την πλευρά τους, έχουν στραφεί με έντονο ενδιαφέρον προς την Πρέβεζα. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 έχει δημοσιευθεί πλήθος βιβλίων και άρθρων σε επιστημονικά περιοδικά, και αφορούν διάφορες θεματικές και περιόδους της πρεβεζάνικης ιστορίας.¹³¹ Οι ιστοριογραφικές μέθοδοι που εφαρμόζονται σε αυτές τις μελέτες καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα

¹²⁹ Αναφέρουμε παραδειγματικά τους Οδυσσέα Θ. Μπέτσο (1930-2011) και Γιώργο Ι. Μουστάκη (γεν. 1929), οι οποίοι, ας σημειωθεί, ασχολήθηκαν και με την ιστορία του Θεσπρωτικού και του Συρράκου αντίστοιχα: για τον Μπέτσο, που ερεύνησε ιδίως την ιστορία της εκπαίδευσης στην Πρέβεζα, βλ. STORK 2011 (με επιλογή εργογραφίας)· κατά τη γνώμη μας, ο Μουστάκης, που ασχολήθηκε με πληθώρα θεμάτων και ιστορικών περιόδων, πρέπει να καταγραφεί ως ο κατεξοχήν συνεχιστής του Βασιλά: για το έργο του βλ. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002· ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2008.

¹³⁰ Για την εμφάνιση αυτής της κατηγορίας τοπικού ερευνητή πρβλ. την κατάσταση στο Ηνωμένο Βασίλειο: DYMOND 2011, κυρίως 21, 25. Για την Πρέβεζα περιοριζόμαστε εδώ σε δύο ενδεικτικές παραπομπές: ο Γιάννης Ρέντζος εισήγαγε στην ελληνική ακαδημαϊκή συζήτηση την έννοια της *πολεογραφίας* χρησιμοποιώντας το παράδειγμα της Πρέβεζας: ΡΕΝΤΖΟΣ 2010, κυρίως 288-303· ΡΕΝΤΖΟΣ 2011· ο Νίκος Καράμπελας, μεταξύ άλλων, δημοσίευσε στο ανά χείρας περιοδικό σειρά πολλών άρθρων με μεταφράσεις και εκτενή σχολιασμό κειμένων Αγγλών περιηγητών για την Πρέβεζα, εντάσσοντάς τα στο χωρικό, ιστορικό και πολιτισμικό τους πλαίσιο και δημιουργώντας μια αναντικατάστατη βάση για οποιαδήποτε μελλοντική συζήτηση περί αυτής της θεματικής.

¹³¹ Σημειώνουμε εδώ επιλεκτικά κάποιες μονογραφίες κατά χρονολογία έκδοσης: SCHREINER 1975-1979· SOUSTAL & KODER 1981· ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983· ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1987· ΚΟΜΗΣ 1999· ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ 2008· ΒΕΙΚΟΥ 2012. Την ίδια περίοδο αναπτύσσεται ερευνητικό ενδιαφέρον και για την αστική λαογραφία της Πρέβεζας: ΑΥΔΙΚΟΣ 2000 (1^η έκδ. 1991). Τέλος, για θέματα οικιστικής-πολεοδομικής εξέλιξης της πόλης βλ. τη βιβλιογραφία στο ΔΟΝΟΣ 2010, κυρίως 435-436 με σημ. 1-4.

από την παραδοσιακή θετικιστική μέχρι την οικονομική-δημογραφική ιστορία –που στις δεκαετίες του 1980-1990 αποτέλεσε, εξάλλου, τον δεσπόζοντα ιστορικό λόγο στην ελληνική ακαδημαϊκή ιστοριογραφία–, ενώ πρόσφατα εμφανίζονται και οι μεταδομιστικές θεωρήσεις. Φυσικά, στην πλειονότητα των περιπτώσεων δεν μπορούμε να μιλούμε για αμιγή τοπική ιστορία, αφού η Πρέβεζα εντάσσεται σε ένα γενικότερο γεωγραφικό, χρονικό ή θεματικό πλαίσιο, ενώ και σε έργα που πραγματεύονται μονογραφικά κάποιες ιστορικές απόψεις της πόλης το τοπικό αναλύεται είτε με γενικευτική αναγωγή σε συστηματικές συνισταμένες που καθορίζουν ευρύτερες γεωγραφικές ή κρατικές ενότητες (π.χ. Ήπειρος, Δυτική Ελλάδα, Οθωμανική Αυτοκρατορία, Βενετική Δημοκρατία κλπ.) –αφήνοντας ανεξέταστες τυχόν τοπικές ιδιαιτερότητες– είτε μέσω ποσοτικών μεθοδολογιών (π.χ. στατιστικές επεξεργασίες), οι οποίες, ενίοτε, εφαρμόζονται αυτούσιες στο επιμέρους αψηφώντας τις όποιες ιδιορρυθμίες του (γεωγραφικές, ιστορικές, αρχειακές). Μολαταύτα, τα τελευταία 30 χρόνια η πρόοδος στις ιστορικές σπουδές της Πρέβεζας είναι αδιαμφισβήτητη, πράγμα που επιβεβαιώνεται και από τα δύο διεθνή συνέδρια για την ιστορία της –όπως και τα ισάριθμα συνέδρια για τη Νικόπολη– που κατέδειξαν το ανεξάντλητο ιστορικό δυναμικό της.¹³² Σημαντικό είναι, επίσης, ότι η επικέντρωση στη δημοσίευση πρωτότυπων αρχειακών πηγών, μετά από μεγάλο χρονικό διάστημα παραμέλησης του τομέα αυτού, έχει πια καταστεί ο κανόνας και στην επιστημονική έρευνα για την Πρέβεζα.¹³³

Μία περαιτέρω εξέλιξη αποτελεί ο θεσμικός οπλισμός της πρεβεζάνικης ιστορίας. Το όνειρο του Βασιλά για ένα κεντρικό όργανο αποτύπωσης της τελευταίας έγινε το 1978, με την έκδοση των *Πρεβεζάνικων Χρονικών*, πραγματικότητα: το περιοδικό, αντανακλώντας στα περιεχόμενά του την πορεία και τις μεταβολές της τοπικής ιστοριογραφίας, αποτελεί πια την κοιτίδα της πρεβεζάνικης ιστορίας.¹³⁴ Παράλληλα, από το 1991 λειτουργούν τα *Γενικά Αρχεία του Κράτους – Αρχεία Νομού Πρέβεζας*, που, βαθμηδόν, αρχειοθετούν τη σύγχρονη ιστορία της πόλης και του νομού δομώντας τη βάση των μελλοντικών ιστορικών ερευνών. Τέλος, πρέπει να υπογραμμισθεί η συμβολή του Ιδρύματος *Ακτία Νικόπολις*, που από το 1997 με την αστείρευτη βάση δεδομένων του, τη συνδρομή του στη δημοσίευση πρακτικών επιστημονικών

¹³² Πρέβεζα: ΑΥΔΙΚΟΣ 1993· ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ & ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ 2010. Νικόπολη: ΧΡΥΣΟΣ 1987· ΖΑΧΟΣ 2007.

¹³³ Τούτο, μέχρι σήμερα, αφορά, πέραν των ελληνικών, κατεξοχήν σε βενετικά αρχεία ή έγγραφα σχετικά με τη βενετοκρατία, ενώ βαίνει αύξουσα και η έρευνα για την πόλη σε τουρκικά αρχεία. – Μετά την παράδοση του παρόντος άρθρου δημοσιεύθηκε κατάλογος των εγγράφων των Βενετών προβλεπών Πρέβεζας που απόκειται στα ΓΑΚ – Αρχεία Νομού Λευκάδας: ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ 2014.

¹³⁴ Πρβλ. και εδώ παραπάνω σημ. 117· για την πορεία των *Πρεβεζάνικων Χρονικών* βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2009.

συναντήσεων και την αυτόνομη έκδοση εργασιών τοπικών και άλλων ερευνητών έδωσε αποφασιστική ώθηση στην έρευνα της ιστορίας της πόλης, διατηρώντας, ταυτόχρονα, με αξιοθαύμαστο τρόπο την ισορροπία, αλλά και επικοινωνία, μεταξύ *ιστορικής* και *συλλογικής μνήμης*.

Οι παραπάνω εξελίξεις διευκολύνουν μια θετική προοπτική, η οποία ευνοείται και από πρόσφατες μεταβολές της ιστοριογραφίας ως προς την πρόσληψη του τοπικού. Από τη δεκαετία του 1970, η ιστορική έρευνα μετατοπίστηκε από την εθνοκεντρική θεώρηση και τις μεγάλες αφηγήσεις στην εξέταση μικρότερων κοινωνιών, επιδιώκοντας, στη θέση απρόσωπων διαδικασιών, να εξετάσει τη μοίρα και διάδραση συγκεκριμένων ανθρώπων σε καθορισμένες γεωγραφικές ή πολιτισμικές ενότητες μικρής κλίμακας. Η μικροϊστορία, όπως ονομάστηκε, έθεσε στο μικροσκόπιο κοινωνικές ομάδες και δραστηριότητες που δεν λαμβάνονται συνήθως υπόψη στις κλασικές αρχειακές πηγές· ταυτόχρονα, επανεκτιμήθηκε ο ρόλος της προφορικής ιστορίας και η προβληματική της κοινωνικής και πολιτισμικής μνήμης και ταυτότητας.¹³⁵ Σε μια παράλληλη τροχιά, η μεταδομιστική θεωρία όξυνε το βλέμμα του ιστορικού ως προς τις συνθήκες γένεσης του εκάστοτε δεσπόζοντος λόγου, αλλά και ως προς την ασυμμετρία της σχέσης κυρίαρχου και περιφερειακών λόγων, ενώ, ασκώντας κριτική στην ακραιφνή θετικιστική προσέγγιση των ιστορικών πηγών, επέστησε την προσοχή στις ιδεολογικές, ρητορικές ή πολιτισμικές αφετηρίες και στρατηγικές που επηρεάζουν τη δημιουργία τους.¹³⁶

Η αναβάθμιση του τοπικού ως ιστορικής συνισταμένης και τα διδάγματα των ιστοριογραφικών επανατοποθετήσεων που περιγράψαμε μπορούν και πρέπει να μας οδηγήσουν σε έναν αναπροσανατολισμό της τοπικής ιστορίας, τουτέστιν σε μια *κριτική τοπική ιστορία*. Τούτη θα αποφέρει μια ισότιμη σύνθεση του τοπικού και γενικού ιστορείν, όπου οι δύο λόγοι δεν θα βρίσκονται σε σχέση εξάρτησης αλλά συμπληρωματικότητας. Αυτό θα προκύψει,

¹³⁵ Σχετικά με την έννοια της *μικροϊστορίας* και της *προφορικής ιστορίας* βλ. GINZBURG 1993· THOMPSON 2002· ΙΓΚΕΡΣ 2006, 134-155· για την πολιτισμική μνήμη και ταυτότητα πρβλ. όσα ειπώθηκαν εδώ παραπάνω με αναφορά στον Halbwachs· επιπλέον βλ. ASSMANN 2010· ΔΗΜΑΔΗΣ 2011, όπου σε πλήθος εισηγήσεων αναλύεται η ταυτοτική προβληματική σε συνάρτηση με την ελληνική ιστορία και πολιτισμό· τέλος, μια εποπτική συζήτηση για τις διεθνείς ιστοριογραφικές αλλαγές που συζητούνται εδώ στο: LORENZ 2010.

¹³⁶ Για τον μεταδομισμό, ιδιαίτερα για τη θεωρία του Foucault σε σχέση με την ιστορία, βλ. FOUCAULT 1987 (πρβλ. και εδώ παραπάνω)· ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ 2008· βλ. και ΙΓΚΕΡΣ 2006, 156-175· για την προβληματική της θετικιστικής προσέγγισης των πηγών βλ. και ΔΟΝΟΣ 2011, 67-75, με συζήτηση του παραδείγματος της Πρέβεζας· πρβλ. τώρα και ΒΕΙΚΟΥ 2012, 11-18, για τη νεοθετικιστική προσέγγιση που, ενσωματώνοντας τα πορίσματα του μεταδομισμού, προχωρά σε επαναπροσδιορισμό της έννοιας της *τοπικότητας* στα χωρικά, εν προκειμένω οικιστικά, συμφραζόμενα.

πρωτίστως, από την ειλικρινή συνέργεια ιστορικού και τοπικού λογίου¹³⁷ και την κριτική επανεξέταση των αφηγηματικών τροπικοτήτων που μέχρι σήμερα δόμησαν και καθόρισαν τη θεματολογία της τοπικής ιστοριογραφίας. Στην περίπτωση της Πρέβεζας –αντίθετα με τη συμβουλή του Italo Calvino στο προτασσόμενο παράθεμα– θα πρέπει να ανακαλυφθούν ξανά οι «πόλεις» που σε μεγάλο μέρος της ιστοριογραφίας του προηγούμενου αιώνα και στη μνήμη των κατοίκων της έγιναν αόρατες. Η καθημερινή κοινωνική και πολιτισμική ιστορία της Πρέβεζας στις περιόδους πριν από την ένταξη στο Ελληνικό Κράτος και η ειρηνική ή προβληματική συμβίωση και διάδραση της ελληνικής με άλλες εθνοτικές πληθυσμιακές ομάδες, όπως και η τοπική ιστορική διαδρομή των τελευταίων· η διάδραση έζωθεν και έσωθεν ματιάς και οι συνειδήσεις της στη διαμόρφωση της τοπικής ταυτότητας· ο πόλεμος, όχι ως στατικό γεγονός αλλά ως ενεργητικός διαμορφωτικός παράγοντας της περιοχής, και η τοπική πρόσληψή του· η ιστορία της πόλης ως μέρους ενός ναυτιλιακού και οδικού εμπορικού δικτύου που συμπεριλαμβάνει τη Μεσόγειο, την κεντρική Ευρώπη και τη Βαλκανική· η εξέταση της πόλης ως μεθορίου, της οποίας τα περιγράμματα δεν είναι στατικά αλλά ανασχηματίζονται από την πολιτισμική εμπειρία του ένθεν κακείθεν, τόσο σε γεωστρατηγικό όσο και σε επίπεδο νοοτροπιών και υλικού πολιτισμού.¹³⁸ προσέτι, η συγκριτική μελέτη της ιστορίας της Πρέβεζας με εκείνη άλλων πόλεων (όμορων ή όχι): τα παραπάνω είναι μερικά μόνον από τα ιστορικά αποθέματα της πόλης που μπορούν να αναδιατάξουν την εικόνα της.

Η Aleida Assmann, σχολιάζοντας στο κλασικό βιβλίο της για τη μνήμη τις απόψεις του Maurice Halbwachs περί ασυμβατότητας *ιστορικής* και *συλλογικής μνήμης*, υποστήριξε με παρρησία ότι η αρχειακή-αποθηκευμένη ιστορική μνήμη έχει τη δυνατότητα να ξαναγίνει ζωντανή-λειτουργική κοινωνική μνήμη των ανθρώπων· το αποτέλεσμα θα είναι αμοιβαία επωφελές: η επιστημονική ιστοριογραφία διαλύει ή διορθώνει μύθους που αγκυλώνουν τη ζωντανή μνήμη, ταυτόχρονα, όμως, επαληθεύει ιστορικά στοιχεία της ταυτότητας της τελευταίας· από την άλλη, αποκομμένη από τη ζωντανή μνήμη, η επιστημονική ιστοριογραφία καθίσταται ένα σύνολο ασήμαντων πληροφοριών, συνδεδεμένη με αυτή, όμως, προσανατολίζεται και αποκτά κίνητρα.¹³⁹ Σίγουρα, η συνεργασία ιστορικών και τοπικών λογίων, η κριτική ενασχόληση με την ιστοριογραφία της Πρέβεζας, αλλά και η προσπάθεια των κατοίκων της να ενδυναμώσουν την ιστορική αυτοσυνειδησία τους, αποβάλλοντας «φαινομενικές οικειότητες» που δεν είναι αέναες παρά αποτέλεσμα συγκεκριμέ-

¹³⁷ Πρβλ. DYMOND 2011, 22-23, 27-28.

¹³⁸ Για πλευρές της θεματικής αυτής, στο παράδειγμα της γειτονικής Λευκάδας, βλ. τώρα ΚΟΛΟΒΟΣ 2013, 1-78· για την Πρέβεζα βλ. ΔΟΝΟΣ 2010, κυρίως 446.

¹³⁹ ASSMANN 2010, 130-145.

νων ιστορικών συνθηκών, όλα τούτα είναι διαδικασίες μακρόπνοες και επί-
πονες· θα αποτελούσαν, ωστόσο, την ύψιστη απόδοση τιμής στην επέτειο της
εκατονταετηρίδας του 1912.

Βιβλιογραφία

<i>HX</i>	<i>Ηπειρωτικά Χρονικά</i>
<i>Πρέβεζα Α΄</i>	Β.ΓΡ. ΑΥΔΙΚΟΣ (Επιμ.), <i>Η Ιστορία της Πρέβεζας. Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου (Πρέβεζα, 22-24 Σεπτεμβρίου 1989)</i> , Πρέβεζα 1993
<i>Πρέβεζα Β΄</i>	Μ. ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ & ΧΡ. ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ (Επιμ.), <i>Πρέβεζα Β΄. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας (16-20 Σεπτεμβρίου 2009)</i> , I-II, Πρέβεζα 2010
<i>ΠΧ</i>	<i>Πρεβεζάνικα Χρονικά</i>

- ΑΝΤΕΡΣΟΝ ΜΠ., 1997, *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, Αθήνα
- ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ Π., 1856-1857, *Χρονογραφία της Ηπείρου των τε ομόρων Ελληνικών και Ιλλυρικών χωρών διατρέχουσα κατά σειράν τα εν αυτή συμβάντα από του σωτηρίου έτους μέχρι του 1854*, I-II, Αθήνα (²1969)
- ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ Π., 1960, *Βιογραφική συλλογή λογίων της Τουρκοκρατίας*, εισαγ.-επιμ. Κ.Θ. Δημαράς, Ιωάννινα
- ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ Α.Π., 1983, *Η βενετοκρατία στη Δυτική Ελλάδα (1684-1699). Συμβολή στην ιστορία της περιοχής του Αμβρακικού κόλπου και της Αιτωλοακαρνανίας*, Θεσσαλονίκη (αδημοσίευτη διδακτική διατριβή)
- ΑΣΔΡΑΧΑΣ ΣΠ.Ι., 1996, Από τους ορίζοντες της τοπικής ιστορίας, στο: *Πρακτικά Δ΄ Συνεδρίου Επτανησιακού Πολιτισμού. Από την τοπική ιστορία στη συνολική: το παράδειγμα της Λευκάδας, 15^{ος}-19^{ος} αι.*, Αθήνα, 433-437
- ΑΣΩΝΙΤΗΣ Σ.Ν., 1998, Το πρόβλημα της χρονολόγησης της βυζαντινής επιχείρησης κατά της Ηπείρου, *Βυζαντικά* 18, 119-129
- ΑΥΔΙΚΟΣ Β., 2000, *Πρέβεζα 1945-1990. Όψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης. Λαογραφική εξέταση*, 2^η έκδ., Πρέβεζα
- ΑΥΔΙΚΟΣ Β.ΓΡ. (Επιμ.), 1993, *Η Ιστορία της Πρέβεζας. Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου (Πρέβεζα, 22-24 Σεπτεμβρίου 1989)*, Πρέβεζα
- ΑΥΔΙΚΟΣ ΕΥ.ΓΡ. (Επιμ.), 1995, Νικόλαος Κονεμένος. Ένας ριζοσπάστης λόγιος του 19^{ου} αιώνα. *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Πρέβεζα 3-4 Σεπτ. 1994*, Πρέβεζα

- ΑΥΔΙΚΟΣ ΕΥ.ΓΡ., 2003, Η ελιά στην Πρέβεζα: συμβολική σημασία και κοινωνικοί μετασχηματισμοί, στο: Π. ΚΑΜΗΛΑΚΗΣ & Λ. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗ (Επιμ.), *Η ελιά και το λάδι στον χώρο και τον χρόνο (Πρακτικά Συμποσίου, Πρέβεζα, 24-26 Νοεμβρίου 2000)*, Αθήνα, 175-184
- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ Κ.Α., 1992, *Ιστορία του βορείου Ελληνισμού. Ήπειρος, Θεσσαλονίκη*
- ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Ε.Γ., 2010, Ο Γεώργιος Κονεμένος και η Ηγεμονία της Σάμου (1850-1854), στο: *Πρέβεζα Β΄*, II, 73-84
- ΒΑΣΙΛΑΣ Η.Β., 2012, *Άπαντα*, Πρέβεζα
- ΒΡΑΖΙΤΟΥΛΗΣ Γ.Μ., 2013, Στα ίχνη της Ισραηλιτικής Κοινότητας της Πρέβεζας, *Χρονικά* 240, 17-19
- ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ Μ., 2010, Ο Αλή Ντίνιο και τα σχέδιά του, στο: *Πρέβεζα Β΄*, II, 423-458
- ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ Μ., 2011, Η Λαογραφία στα Άπαντα του Ηλία Βασιλά, *ΠΧ* 43-44, 441-454
- ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ Μ. & ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ ΧΡ. (Επιμ.), 2010, *Πρέβεζα Β΄. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας (16-20 Σεπτεμβρίου 2009)*, I-II, Πρέβεζα
- ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Ε.Κ., 1987, *Γαλλοελληνική εκμετάλλευση δασών στη Δυτική Ελλάδα (1710-1790). Ένα εμπόριο με προεκτάσεις*, Αθήνα
- ΔΑΛΛΑΣ ΧΡ., 1930, Προσθήκαι τινές εις των υπό του Π. Φουρίκη συμβολήν εις την ιστορίαν της Πρεβέζης, *ΗΧ* 5, 114-116
- ΔΑΛΛΑΣ ΧΡ.Ι., 1931, Επί μερικών σημείων της μελέτης του κου Π. Φουρίκη «Πρέβεζα-Νικόπολις», *ΗΧ* 6, 158-161
- ΔΗΜΑΔΗΣ Κ.Α. (Επιμ.), 2011, *Ταυτότητες στον Ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα). Δ΄ Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών – Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010 – Πρακτικά*, τ. Α΄-Ε΄, Αθήνα
- ΔΗΜΑΡΤΟΣ Ι.Φ., 1932, Πρέβεζα, στο: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Πυρσού*, Αθήνα, τ. Κ΄, 654-659
- ΔΟΝΟΣ Δ.Α., 2005, Η βενετική κατάληψη Πρέβεζας και Βόνιτσας το έτος 1717 σύμφωνα με την γερμανική μετάφραση της ιταλικής έκθεσης πεπραγμένων, *ΠΧ* 41-42, 6-44
- ΔΟΝΟΣ Δ.Α., 2007, Στρατηγήματα. Η κατάληψη της Πρέβεζας από τον Μοροσίνι (1684) μέσα από συναφείς πηγές, *ΠΧ* 43-44, 66-111
- ΔΟΝΟΣ Δ.Α., 2009, Πολιτική, πειρατεία και τέχνη. Η δώση της Πρέβεζας από τους ιπότες του Αγίου Στεφάνου το έτος 1605, *ΠΧ* 45-46, 63-116
- ΔΟΝΟΣ Δ.Α., 2010, Παρατηρήσεις για την πολεοδομική εξέλιξη της Πρέβεζας κατά το 17^ο και 18^ο αιώνα, στο: *Πρέβεζα Β΄*, I, 435-459
- ΔΟΝΟΣ Δ.Α., 2011, Ο πόλεμος των λέξεων και των εικόνων. Τεκμήρια για τις βενετικές επιχειρήσεις στον Αμβρακικό κόλπο κατά τα έτη 1716 και 1717, *ΠΧ* 47-48, 43-101

- ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ Τ.Ε., 1913, *Νέα Ελλάς*, Αθήνα
- ΖΑΧΟΣ Κ.Α. (Επιμ.), 2007, *Νικόπολις Β΄. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Ι-ΙΙ, Πρέβεζα
- ΖΩΤΟΣ Β.Δ. ΜΟΛΟΣΣΟΣ, 1878, *Ηπειρωτικά μελέται. Τόμος Δ΄ – Τεύχος Α΄. Δρομολόγιον της ελληνικής χερσονήσου. Αρχαιολογικόν, ιστορικόν γεωγραφικόν, στρατιωτικόν, στατιστικόν και εμπορικόν*, Αθήνα
- ΙΓΚΕΡΣ ΓΚ., 2006, *Η Ιστοριογραφία στον 20^ο αιώνα. Από την επιστημονική αντικειμενικότητα στην πρόκληση του μεταμοντερνισμού*, 7^η έκδ., Αθήνα
- ΚΑΔΜΙΟΣ, 1900, *Πολεμικά επιχειρήσεις παρά την Πρέβεζαν*, Αθήνα
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 1992, *Η απελευθέρωση της Πρέβεζας. Γεγονότα και μαρτυρίες του Οκτωβρίου 1912*, Αθήνα
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2009, *Πρεβεζάνικα Χρονικά. 30 χρόνια (1978-2008)*, ΠΧ 45-46, 319-345
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2010, *Το κάστρο της Μπούκας (1478-1701). Η οχυρωμένη Πρέβεζα μέσα από τις πηγές*, στο: *Πρέβεζα Β΄*, Ι, 395-433
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2011, William Goodison και Richard Burgess. Δύο λιγότερο γνωστοί περιηγητές στην Πρέβεζα και τη Νικόπολη, ΠΧ 47-48, 138-198
- ΚΑΡΥΔΗΣ ΣΠ.ΧΡ., 2004, *Ορθόδοξες αδελφότητες και συναδελφικοί ναοί στην Κέρκυρα (15^{ος}-19^{ος} αι.)*, Αθήνα
- ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ Π.Α. & ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ Τ.Ε. (Επιμ.), 2004, *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002. Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας*, Ι-ΙΙ, Αθήνα
- ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ Μ., 1993, *Η οικιστική συγκρότηση του καζά της Πρέβεζας (1830-1912)*, στο: *Πρέβεζα Α΄*, 133-156
- ΚΟΛΟΒΟΣ Η. (Επιμ.), 2013, *Οθωμανικές πηγές για τη νεώτερη ιστορία της Λευκάδας*, Ηράκλειο
- ΚΟΜΗΣ Κ., 1999, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας 16^{ος}-18^{ος} αιώνας*, Ιωάννινα
- ΚΟΜΗΣ Κ., 2011, *Σύμμικτη Πρέβεζα: Άπαντα Ηλία Βασιλά*, ΠΧ 43-44, 435-440
- ΚΟΥΡΤΗΣ Γ.Ι., 2005, *Η κοινοβουλευτική πορεία της Πρέβεζας (1915-2005)*, Αθήνα
- ΚΟΥΡΤΗΣ Γ.Ι., 2009, *Ύμνοι για την απελευθέρωση της Πρέβεζας από άγνωστα κείμενα*, ΠΧ 45-46, 217-223
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ Α.Ι., 2010, *Η πόλη της Πρέβεζας και η Νικόπολη από τα τέλη του 11^{ου} έως τις αρχές του 20^{ου} αι.*, στο: *Πρέβεζα Β΄*, Ι, 3-31
- ΜΑΧΑΙΡΑΣ Κ.Γ., 1951, *Η Λευκάς επί Ενετοκρατίας. 1684-1797*, Αθήνα
- ΜΕΛΕΤΙΟΣ (ο εξ Αθηνών), 1807, *Γεωγραφία παλαιά και νέα*, ΙΙ, Βενετία
- ΜΕΡΤΖΙΟΣ Κ.Δ., 1936, *Το εν Βενετία Κρατικόν Αρχεῖον*, ΗΧ 11 [μονογραφία]
- ΜΕΡΤΖΙΟΣ Κ.Δ., 1940, *Το εν Βενετία Κρατικόν Αρχεῖον*, ΗΧ 15, 5-58
- ΜΕΡΤΖΙΟΣ Κ.Δ., 1957, *Συμπλήρωμα εις την ηπειρωτικήν χρονογραφίαν*, *Ηπειρωτική Εστία* 63, 485-496

- ΜΕΡΤΖΙΟΣ Κ.Δ., 1962, Τα προνόμια της Πρεβέζης υπό την Ενετοκρατίαν, *Ηπειρωτική Εστία* 11, τχ. 123, 521-527
- ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ Π., 1994, Η πρόσληψη της τοπικής ιστοριογραφίας, στο: *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/ΕΙΕ, Αθήνα, 211-221
- ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γ.Ι., 2002, *Τα Πρεβεζάνικα*, Πρέβεζα
- ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γ.Ι., 2008, *Πρέβεζα & Συρράκο*, Πρέβεζα
- ΜΠΑΚΑΣ Θ., 2010, Η εκπαιδευτική κατάσταση στην περιοχή της Πρέβεζας κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, στο: *Πρέβεζα Β΄*, Π, 115-129
- ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ Θ. (Επιμ.), 2008, *Ο Μισέλ Φουκώ και οι ιστορικοί*, Αθήνα
- ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ Ε., 1997, Ο πόλεμος του 1897 στο Ηπειρωτικό μέτωπο, στο: Μ.Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ (Επιμ.), *Ήπειρος. 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Αθήνα, 358-360
- ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ Σ. (Βυζάντιος), 1884, *Δοκίμιον ιστορικής τινός περιλήψεως της ποτε αρχαίας και εγκρίτου Ηπειρωτικής Πόλεως Άρτης και της ωσαύτως νεωτέρας Πόλεως Πρεβέζης*, Αθήνα
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ Β., 1996, Γενικό και μερικό. Οι διαφορετικές ιστορικές τύχες, στο: *Πρακτικά Δ΄ Συνεδρίου Επτανησιακού Πολιτισμού. Από την τοπική ιστορία στη συνολική: το παράδειγμα της Λευκάδας, 15^{ος}-19^{ος} αι.*, Αθήνα, 457-460
- ΠΑΝΤΟΥ Μ., ΜΕΡΚΟΥΡΗ Χ. & ΒΟΥΤΣΑ Κ., 2007, «Νικόπολις ἐν ἀρχαίοις». Μαρτυρίες για τη Νικόπολη από το Ιστορικό Αρχείο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, στο: Κ.Α. ΖΑΧΟΣ (Επιμ.), *Νικόπολις Β΄. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Ι, Πρέβεζα, 699-737
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Κ.Γ., 2005, *Γεώργιος Κονεμένος Βέης, Ηγεμών Σάμου 1849-1854. Ένας επιφανής Πρεβεζάνος*, Αθήνα
- ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Κ., 2010, Το εξαγωγικό εμπόριο από το «Golfo di Preveza» στα ιταλικά λιμάνια κατά τον 18^ο αιώνα, στο: *Πρέβεζα Β΄*, Ι, 195-211
- ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ Χ.Ε., 2007, Κοινωνική και κοινοτική οργάνωση της Πρέβεζας (18^{ος} αι.), *ΠΧ* 43-44, 113-153
- ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ Χ.Ε., 2010, Κλέφτες και αρματολοί στην Πρέβεζα του 18^{ου} αιώνα, στο: *Πρέβεζα Β΄*, Ι, 251-264
- ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ Χ.Ε., 2014, *Το αρχείο των βενετών προβλεπτόν της Πρέβεζας. Διοίκηση και οργάνωση της πόλης τον 18^ο αιώνα*, Πρέβεζα (<http://www.preveza.gr/images/to-arxeyio-ton-provlepton-tis-prevezas.pdf>)
- ΠΑΣΣΙΑ Α., 1999, Τρία μεγάλα εκδοτικά τολμήματα. Λεξικό Ελευθερουδάκη – Λεξικό Δημητράκου – Εγκυκλοπαίδεια Πυρσού, στο: Κ. ΓΙΟΥΡΓΟΣ (Επιμ.), *Η περιπέτεια του βιβλίου στην Ελλάδα, εφ. Καθημερινή, ένθετο «7 Ημέρες»*, 9.5.1999, 12-13

- ΠΑΣΧΑΛΗΣ Δ.Π., 1933, s.v. Σάθας Κωνσταντ. Ν., στο: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Πυρσού*, τ. ΚΑ', Αθήνα, 426-427
- ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ-ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ Μ., 1993, Πορίσματα του Συμποσίου «Η Ιστορία της Πρέβεζας», στο: *Πρέβεζα Α'*, 275-279
- ΠΟΛΙΤΗΣ Α., 2009, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, 3^η έκδ., Αθήνα
- ΡΕΝΤΖΟΣ Γ., 2010, *Αναπαράστάσεις της πόλης. Μια παιδαγωγική για την κατάρτιση της πόλης*, Βόλος
- ΡΕΝΤΖΟΣ Γ., 2011, Ο Ηλίας Β. Βασιλάς και η πρεβεζάνικη πολεογραφία του. Μία ανάγνωση των Απάντων του, *ΠΧ* 47-48, 455-468
- ΡΕΝΤΖΟΣ Ι.Μ., 2013, *Ημερολόγιο 1893-1912. Η οθωμανική Πρέβεζα*, επιμ. Γ. Ρέντζος, Πρέβεζα
- ΣΑΒΒΙΔΗΣ Α.Γ.Κ., 1992, Τα προβλήματα περί την ίδρυση της μεσαιωνικής Πρέβεζας. Μία νέα εκδοχή, στο: *ΙΒ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (Μάιος 1991). Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη, 73-85
- ΣΑΒΒΙΔΗΣ Α.Γ.Κ., 1993, Η τουρκική κατάληψη της Πρέβεζας από τα Βραχέα Χρονικά, στο: *Πρέβεζα Α'*, 25-41
- ΣΑΒΒΙΔΗΣ Α.Γ.Κ., 1997, Παλαιά και νέα μεσαιωνική Πρέβεζα, στο: *Αφιέρωμα στον Ν.Γ.Λ. Hammond*, Θεσσαλονίκη, 289-392 (Παράρτημα Μακεδονικών, αρ. 7)
- ΣΑΘΑΣ Κ.Ν., 1869, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς. Ιστορικών Δοκίμιον περί των προς αποτίναξιν του Οθωμανικού ζυγού επαναστάσεων του Ελληνικού Έθνους (1453-1821)*, Αθήνα
- ΣΕΡΓΗΣ Μ.Γ., 2010, Η εφημερίδα «Αγών Πρεβέζης». Μέσον έκφρασης του «συγκρουσιακού κύκλου» των δεκαετιών 1950 και 1960 στην Πρέβεζα και την Ήπειρο, και άλλα στοιχεία της ταυτότητάς της, στο: *Πρέβεζα Β'*, II, 531-556
- ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ Τ.Ε., 2001, Η τοπική ιστορία και ο Πάνος Γ. Ροντογιάννης (1911-1996). Ο Νίκος Γ. Σβορώνος (1911-1989) και η κληρονομιά του, στο: *Πρακτικά Ε' Συμποσίου. Σταθμοί στην πορεία της Λευκάδας τον 20^ο αιώνα. Πολιτιστικό Κέντρο Δήμου Λευκάδας, Γιορτές Λόγου και Τέχνης, Λευκάδα 3-5 Αυγ. 2000*, Αθήνα, 163-173
- ΣΚΟΠΕΤΕΑ Ε., 1988, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα
- ΣΚΟΥΛΙΔΑΣ Η.Γ., 2010, Τοπικότητα και ετερότητα στον ηπειρωτικό χώρο κατά την ύστερη Οθωμανική περίοδο: Η Πρέβεζα και ο καζάς της, στο: *Πρέβεζα Β'*, II, 103-113
- ΣΤΑΓΕΙΡΙΤΗΣ Α., 1819, *Ηπειρωτικά. Ήτοι Ιστορία και Γεωγραφία της Ηπείρου παλαιά τε και νέα, και βίος του Πύρρου*, Βιέννη
- ΣΤΑΜΟΥΛΗ Ρ., 2010, Ειδήσεις για την παιδεία στην Πρέβεζα (δεύτερο μισό 18^{ου}-αρχές 19^{ου} αιώνα), στο: *Πρέβεζα Β'*, I, 307-314

- ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ Κ.Δ., 1985, Ο Μητροπολίτης Άρτης Σεραφεΐμ Μ. Ξενόπουλος, *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο Ζ'*, 97-134
- ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ Ε., 2008, *Ο πόλεμος στον δυτικό ελλαδικό χώρο κατά τον ύστερο Μεσαίωνα (13^{ος}-15^{ος} αι.)*, Αθήνα
- ΤΡΙΓΟΝΙΔΗΣ Α., 1914, *Η μάχη της Νικοπόλεως και η άλωση της Πρεβέζης*, Αθήνα
- ΤΣΙΛΙΓΙΑΝΝΗΣ Κ., 2004, *Η εβραϊκή κοινότητα της Άρτας*, Αθήνα
- ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ Α., 1915, Ανασκαφαί Νικοπόλεως. Χριστιανικά Μνημεία Πρεβέζης (1914), *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας του έτους 1914*, 220-239
- ΦΟΥΚΩ Μ., χ.χ., *Η τάξη του λόγου. Εναρκτήριο μάθημα στο Collège de France – 1970*, [Αθήνα]
- ΦΟΥΡΙΚΗΣ Π.Α., 1924, Η Πρέβεζα: Θέσις, Κτίσις, Όνομα, *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 1, 274-294
- ΦΟΥΡΙΚΗΣ Π.Α., 1928, Μικρά συμβολή εις την Ηπειρωτικήν Ιστορίαν. Νικόπολις-Πρέβεζα, *ΗΧ* 3, 117-159
- ΦΟΥΡΙΚΗΣ Π.Α., 1929, Μικρά συμβολή εις την Ηπειρωτικήν Ιστορίαν. Νικόπολις-Πρέβεζα (Β' Πρέβεζα), *ΗΧ* 4, 263-294
- ΦΟΥΡΙΚΗΣ Π.Α., 1930, Μικρά συμβολή εις την Ηπειρωτικήν Ιστορίαν. Νικόπολις-Πρέβεζα (Γ' Χριστιανικά μνημεία Πρεβέζης), *ΗΧ* 5, 211-228
- ΦΩΚΙΤΗΣ Ι.Α., 1936, Πέτρος Α. Φουρίκης, Διευθυντής του Λαογραφικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών (20 Μαΐου 1878-4 Απριλίου 1936), *Αθηνά* 46, 278-285
- ΧΑΛΚΙΑ Ε., 1987, Ανασκαφές. Ν. Πρέβεζας. Πρέβεζα. Αγ. Νικόλαος, *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 42, Β1 – Χρονικά, 330-332
- ΧΡΥΣΟΣ Ε. (Επιμ.), 1987, *Νικόπολις Α'. Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (23-29 Σεπτεμβρίου 1984)*, Πρέβεζα
- APPADURAI A., 1995, The production of locality, in: FARDON R. (Ed.), *Counterworks. Managing the diversity of knowledge*, London – New York, 204-225
- ARGYROS D., 2003, Decadenza e abbandono di Nikopolis, στο: Α. ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ & Α. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ (Επιμ.), *Μίλτος Γαρίδης (1926-1996). Αφιέρωμα*, Ιωάννινα, 61-67
- ASSMANN A., 2010, *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, 5. Aufl., München
- CALVINO I., 2004, *Οι αόρατες πόλεις*, Αθήνα
- CURLIN J.S., 2010, «Remember the moment when Preveza fell»: The 1798 battle of Nicopolis and Preveza, στο: *Πρέβεζα Β'*, I, 265-296
- DYMOND D., 2011, Does local history have a split personality?, in: CHR. DYER, A. HOPPER, E. LORD & N. TRINGHAM (Eds.), *New directions in*

- local history since Hoskins*, Hatfield, 13-28
- FOUCAULT M., 1987, *Η αρχαιολογία της γνώσης*, [Αθήνα]
- GINZBURG C., 1993, Microhistory: two or three things that I know about it, *Critical Inquiry* 20, 10-35
- HALBWACHS M., 2013, *Η συλλογική μνήμη*, Αθήνα
- HERZFELD M., 2003, Localism and the logic of nationalistic folklore: Cretan reflections, *Comparative Studies in Society and History* 45, 281-310
- LONGNON J. (Ed.), 1911, *Livre de la conquête de la Princée de l'Amorée. Chronique de Morée (1204-1305)*, Paris
- LORENZ C., 2010, Unstuck in time. Or: The sudden presence of the past, in: K. TILMANS, F. VAN VREE & J. WINTER (Eds.), *Performing the past. Memory, history, and identity in modern Europe*, Amsterdam, 67-105
- MERCIECA S., 2010, The battle of Preveza 1538: the Knights of Malta's Perspective, στο: *Πρέβεζα Β'*, I, 107-120
- PUJEAU E., 2010, Preveza in 1538: The background of a very complex situation, στο: *Πρέβεζα Β'*, I, 121-138
- ROMANO R., 1988, *Πού οδεύει η Ιστορία; Αναζητήσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας*, Αθήνα
- SCHREINER P., 1975-1979, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, I-III, Wien
- SHAWCROSS T., 2009, *The Chronicle of Morea. Historiography in Crusader Greece*, New York
- SKOULIDAS E.G., 2011, Identities, Locality and Otherness in Epirus during the Late Ottoman period, στο: Κ.Α. ΔΗΜΑΔΗΣ (Επιμ.), *Ταυτότητες στον Ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα). Δ' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών. Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010 – Πρακτικά*, Αθήνα, τ. Γ', 539-552
- SOUSTAL P. & KODER J., 1981, *Nikopolis und Kephallēnia*, Wien (Tabula Imperii Byzantini 3)
- STORK M., 2011, Οδυσσέας Θ. Μπέτσος (1930-2011). Σύντομο βιογραφικό και επιλογή εργογραφίας, *ΠΧ* 47-48, 9-14
- THOMPSON P., 2002, *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, Αθήνα
- TOLEDO MANSILLA P., 2010, Notes concerning the Battle of Preveza (1538) according to the testimony of Ottoman chroniclers and historians of 16th and 17th centuries and later times, στο: *Πρέβεζα Β'*, I, 139-167
- VEIKOY M., 2012, *Byzantine Epirus. A topography of transformation. Settlements of the seventh-twelfth centuries in southern Epirus and Aetoloacarnania, Greece*, Leiden